

eISSN 2413-9009

TRAEKTORIÂ NAUKI

International Electronic Scientific Journal

Vol. 7, No 7, 2021

AGRIS
CAB Abstract
CEEOL
CEJSH
Dialnet
DOAJ
East View's Universal Database
EBSCO
FSTA®
Index Copernicus
RePEc
CNKI Scholar
Ulrich's Periodical Directory

pathofscience.org

TRAEKTORIĀ NAUKI = PATH OF SCIENCE**Vol. 7****No 07****2021**

Founded in August 2015. Publishing monthly.

Publisher

Altezero, s.r.o. & Dialog
 4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic
 Ph.: (421) 905-38-36-97.

Founders:

Altezero, s.r.o., 4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic
 Publishing Center "Dialog", 2 Club Street, Solonitseвка, 62370, Ukraine

The journal is abstracted in the following international databases: AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Food Science and Technology Abstracts, Index Copernicus (ICV 2019 = 100,0), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat.

Editor in Chief:

Kataev A., PhD (Economics), Ass. Prof.

Editorial Board:

Aksenova E., PhD (Techniques), Ass. Prof.
 Bobro N., PhD (Sociology), Ass. Prof.
 Bolotnaya O., PhD (Economics), Ass. Prof.
 Holoborodko K., Doctor of Science (Language), Prof.
 Golubov A., PhD (Law), Ass. Prof.
 Zelenskaya L., Doctor of Science (Education), Prof.
 Kolos N., Doctor of Science (Chemistry), Prof.
 Malenko E., Doctor of Science (Language), Prof.
 Palchuk O., PhD (Agricultural Science), Ass. Prof.
 Skrynkovskyy R., PhD (Economics), Ass. Prof.
 Horoshev A., PhD (History), Ass. Prof.
 Shatrovskiy A., PhD (Biology), Ass. Prof.

Editorial office 1:

4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic

Editorial office 2:

2 Club Street, Solonitseвка, 62370, Ukraine
 E-mail: editor@pathofscience.org. Site: <http://pathofscience.org>

The journal is an international open-access, peer-reviewed electronic journal created to fully and promptly meet the information needs of the society in the knowledge gained in the course of research and development, research and design, design and technology and production activities of scientists and experts.

The journal publishes original research papers, review articles and short communications papers in Social, Technical, Natural sciences and Humanities. The scope of the problems of articles is not limited.

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations to be barred by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in the articles published.

TABLE OF CONTENTS

SECTION "LAW AND SECURITY"

Alexander Chepel

History of Establishment and Development of the Witness Institute in the Criminal Process 1001

[Історія становлення та розвитку інституту свідка в кримінальному процесі] 1009

(Language – Ukrainian)

Oksana Striletska

Establishment and Development of the Adversarial Principle in the Criminal Process . 1010

[Становлення та розвиток принципу змагальності в кримінальному процесі] 1016

(Language – Ukrainian)

SECTION "ECONOMICS"

Sakariyau Jamiu Kayode, Maryam Salihu Muhammad, Muhammad Umar Bello

Effect of Socio-Economic Characteristics of Households on Housing Condition in Bauchi Metropolis, Bauchi State, Nigeria 2001

(Language – English) 2013

SECTION "BIOLOGY AND ENVIRONMENTAL SCIENCES"

Chidiebere Anab-Atulomah, Ejikeme Nwachukwu

Bio-Scouring of Cotton using Protease and Pectinase from *Bacillus subtilis* Isolated from Market Waste 3001

(Language – English) 3011

SECTION "EDUCATION"

Tatiana Boiko, Lesya Torbina, Galina Zavgorodnya

Landscaping of General Secondary Education Institutions and its influence on the Formation of Schoolchildren's Artistic Taste 4001

[Озеленення закладів загальної середньої освіти та його вплив на формування 4006

художнього смаку у школярів]

(Language – Ukrainian)

SECTION "SOCIAL COMMUNICATION"

Maiia Ivanova

- Thirty Years' History of International Scientific Conferences in the National Library of
Ukraine named after V. I. Vernadsky 5001
[Тридцятирічна історія міжнародних наукових конференцій в Національній
бібліотеці України імені В. І. Вернадського] 5012
(Language – Ukrainian)

SECTION "SOCIAL COMMUNICATION"

Olha Vorobiova

- The Importance of the Lexical Paradigm of Pretext Assessment for the Formation of
a Parody 6001
[Значение лексической парадигмы оценки претекста для формирования
пародии] 6005
(Language – Russian)

Історія становлення та розвитку інституту свідка в кримінальному процесі

History of Establishment and Development of the Witness Institute in the Criminal Process

Олександр Чепель¹

Alexander Chepel

¹ *University of State Fiscal Service of Ukraine*

31 Universytetska street, Irpin, 08205, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-1](https://doi.org/10.22178/pos.72-1)

LCC Subject Category: [K1-7720](#)

Received 25.06.2021

Accepted 26.07.2021

Published online 31.07.2021

Corresponding Author:

kashkinlaw@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії виникнення та розвитку такого інституту кримінального процесу, як інститут свідка. Виявлені та проаналізовані закономірності формування інституту свідка залежно від вимог часу та політичних систем. Досліджено правову природу показань свідків. Аналізується еволюція юридичних термінів, які стосуються інституту свідка. На підставі розвитку нормативно-правових актів та рівня державного управління виділяються окремі історичні періоди, пов'язані з виникненням та становленням інституту свідка.

Ключові слова: свідок; інститут свідка; показання; послух; видок; Руська Правда; Соборне Уложення; Статут кримінального судочинства.

Abstract. The article is devoted to studying the history of the origin and development of such an institute of criminal procedure as the witness institute. The regularities of the formation of the institute of witness, depending on the time and political systems requirements, are identified and analyzed. The legal nature of witness testimony has been studied. The evolution of legal terms related to the institute of witness is analyzed. Based on the development of legal acts and the level of public administration, specific historical periods related to the emergence and formation of the witness institute are distinguished.

Keywords: witness; witness institute; testimony; obedience; vision; Ruska Pravda; the Cathedral Code; the Statute of Criminal Procedure.

ВСТУП

Для пошуку глибинного змісту будь-якого з інститутів, які мають відношення до кримінального процесу, особливо важливу роль відіграє звернення до історичного досвіду їх становлення. Лише при розкритті історичного аспекту інституту свідка ми зможемо більш конструктивно підійти до показань свідка в сучасному кримінальному процесі, знайти перспективні шляхи розвитку інституту свідка, визначити пріоритетні напрями вдосконалення норм, які входять до його складу. Крім того, звернення до історичного досвіду, вибудовування паралелей з реальним досвідом дозволить виявити негативні тенденції, притаманні національному регулюванню показань свідка в сучасному кримі-

нальному процесі, сформулювати шляхи їх подолання.

Дослідження окремих теоретичних та практичних аспектів показань свідків здійснювали як українські, так і закордонні науковці. Проте, увага історичним аспектам інституту свідка приділяється лише поверхово. У зв'язку з цим питання, пов'язані з історією зародження та розвитку інституту свідка у національному кримінальному судочинстві, залишаються недослідженими, і як наслідок – актуальними.

Метою статті є дослідження генези розвитку інституту свідка в кримінальному процесі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перед тим, як приступити до аналізу становлення та розвитку інституту свідка на територіях, які входять до складу сучасної України, хотілося б відзначити, що перші згадки про свідків були зафіксовані в Кодексі царя Хаммурапі, який правив Вавилоном, приблизно в 1793-1750 роках до н.е. Кодекс є законодавчим зводом правил поведінки, результатом однієї з найважливіших реформ тодішнього правопорядку в Месопотамії, спрямованої на уніфікацію та приведення до єдності неписаних норм поведінки, які зародилися ще в первісному суспільстві.

Кодекс особливу увагу приділяв свідкам і тій ролі, яку вони виконують. Так, якщо людина виступила в суді з показаннями про злочин і слово, яке вона сказала, не довела, а ця справа – справа про життя, то така людина повинна бути убита (ст. 3). Якщо ж вона виступила з показаннями з приводу зерна чи срібла, то вона повинна нести покарання цієї справи (ст. 4) [6]. Варто зазначити, що з 282 статей Кодексу 13 мають пряме відношення до свідків та їх показань.

На відміну від Стародавнього Вавилону, перші писані процесуальні норми, які стосуються інституту свідка, зародилися на території Київської Русі в X ст. н.е. і мали відношення до міжнародного права. Вони закріплювалися в Договорах і носили змішаний характер. Так, ст. 3 Русько-візантійського договору 911 року встановлює, що: «... да елико явѣть будетъ показаний явлеными, да имѣють вѣрноє о таѣхъ явлений, а емуже начнутъ не яти вѣры. да не кленетъ часть та. иже ищетъ не ятью вѣры. да егда клѣнетъ по вѣрѣ своєи. будетъ казнь яко же явится сѣгрѣшение...»¹ [9, с. 21]. Зазначена норма передбачає два способи доказів, які можуть бути застосовані при вирішенні справедливості судом: за допомогою показань явлених і за допомогою клятви. До показань відносилися спостереження сторонніх осіб, які доповідали про те суду. В цілому, процитована нами норма прямо свідчить про існуючі на той час процедурні особливості розгляду спорів: відзначається можливість використання показань свідка; висуваються вимоги до свідків та їх показань. Відбувається зародження процесуального

права, яке в подальшому буде сприяти розвитку кримінального процесу на українських територіях.

Варто зазначити, що норми, які стосуються свідків, використовувалися не лише у правовідносинах, пов'язаних з міжнародними елементами, але й між самими жителями Київської Русі. В даному аспекті слід звернутися до Руської Правди – збірки правових норм, які діяли на українських територіях. Так, згідно з Руською Правдою (коротка редакція): «Или боудеть кровавъ или синь надъраженъ, то не искати емоу видока челоуѣкоу томоу: аще не боудеть на немъ знамениа никотораго же, то ли приидеть видокъ; аще ли не можетъ, тоу томоу конецъ; оже ли себе не можетъ мстити, то взяти емоу за обиду 3 гривнѣ, а лѣтцю мѣзда» (ст. 2). Аще ли ринеть моужь моужа любо от себе, любо к собѣ, 3 гривнѣ, а видока два выведеть; или боудеть варягъ или колбѣгъ, то на ротоу (ст. 9). Аще же приидеть кровавъ моужь любо синь, то не искати ему послоуха (ст. 28)² [15, с. 76, 77, 83]. Таким чином, Руській Правді були відомі дві категорії свідків: видоки і послухи.

Видоками могли бути свідки, які засвідчували фактичні обставини по справі, послухами – лише свідки-очисники з боку відповідача. Варто відзначити, що послух спочатку грав роль такого собі поручителя. У подальшому, зі зміною форми кримінального процесу (з обвинувальної на розшукову) послух стає звичайним свідком, і вказівки на будь-яку його зацікавленість зникають з нормативних актів. Після Руської Правди, згадки про послухів як поручителів зникають з усіх наступних джерел права, що діяли на українських територіях.

На поступальність у розвитку правових норм, що стосуються свідка, свідчить їх кількісне і якісне поліпшення у наступних редакціях Руської Правди. Так, у розширеній редакції Руської Правди необхідність участі свідків (послухів та видоків) у тих чи інших випадках відзначається істотно частіше – вже в 15 статтях. Щодо якісного поліпшення норм, можна відзначити запровадження у них вимог, що пред'являються до соціального становища свідків. Так, згідно зі ст. 81 Руської Правди (розширеної редакції): «Ты тяжѣ всѣ судяты послухи свободными, будетъ ли послухъ хо-

¹ Договір міститься в «Повісті временних літ» (Іпатіївський літопис)

² За Академічним списком середини XV ст.

лопъ, то холопу на правду не вылазити; но оже хоцетъ истецъ, или иметъ и, а река тако: по сего рѣчи емлю тя, но азъ емлю тя, а не холопъ, и емѣти и на желѣзо; аже обинити и, то емлетъ на немъ свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопѣи рѣчи ялъ и»³ [15, с. 105]. Як впливає із зазначеної норми, законодавець встановив обмеження допустимості показань послухів за формальними ознаками, холопи й інші залежні, невільні люди вважалися ненадійними носіями інформації.

Слід акцентувати увагу на тому, що сила показань свідків, які засвідчували фактичні обставини: по-перше, не залежала від ступеня переконливості свідків для суду; по-друге, не підлягала спростуванню супротивною стороною. Справедливість у цьому випадку забезпечувалися зовнішніми умовами, які висувалися до свідків. Однією з таких основних умов, крім зазначеного нами раніше соціального становища, була необхідна кількість свідків. Також Руська Правда передбачала узгодженість («слово противу слова») між показаннями свідків, що підтверджують слова позивача.

Варто відзначити, що в даний історичний період вже сформувалося уявлення про свідків (послухів та видоків) як про осіб, які дають показання в суді, тобто фактично є учасниками кримінального процесу. Сам же статус таких свідків характеризувався наявністю обов'язків перед судом, а також відсутністю прав.

Із середини XVII ст. значна частина сучасної Лівобережної України (Гетьманщина) потрапила під управління Російського Царства, яке в 1721 році перетворилося на Російську Імперію. Російська Імперія з дня свого заснування і до ліквідації в 1917 році почала об'єднувати під своїм прапором все більше територій, які на сьогоднішній день знаходяться в складі України. Даний історичний факт призвів до того, що починаючи з середини XVII ст. на значну частину українських територій поширилася дія Соборного Уложення 1649 року і наступних нормативно-правових актів Російської Імперії [3, с. 58]. В.О. Ключевський характеризував даний нормативний документ як акт, у якому передбачалася рівність суду і розправи для всіх, без привілейованих підсуд-

ностей, без відомих відмінностей та класових пільг і винятків, ... суд є однаковим, безстороннім і для боярина і для простої людини, з однаковою підсудністю та процедурою, хоча й не з однаковою караністю [7, с. 253]. Соборне Уложення 1649 року стало комплексним нормативно-правовим актом, у якому було закріплено подальший розвиток інституту свідка.

Важливість послушества (показань свідків) у Соборному Уложенні підкреслювалася встановленням чітких вимог і заборон, що пред'являються до особистості свідка, до форми та змісту різних видів показань свідків. Норми щодо свідка та показань свідків містилися в Главі X Соборного Уложення «Про суд», яка регламентувала організацію суду і процесу.

Показання свідків поділялися на чотири форми. Перша форма – «ссылка из виноватых» (ст.ст. 158-160 Глави X), полягала в залученні до процесу (обвинуваченим або відповідачем) певного свідка, який повинен був дати показання, що співпадали з твердженнями сторони. Якщо ж показання суперечили заяві сторони, то вона визнавалася переможеною.

Друга форма – «опчая ссылка» (ст.ст. 167-171 Глави X), полягала в залученні до процесу (обвинуваченим та відповідачем) одного й того ж свідка, показання якого ставали вирішальними, оскільки до проведення допиту сторони давали згоду на відмову їх оскарження. Перші дві форми показань свідків могли бути застосовані лише у випадку залучення сторонами до справи очевидців розглянутих подій, що прямо закріплювалося в ст. 172 Глави X Соборного Уложення: «А будет которая ссылка по допросу скажет, что он про которое дело слышал от людей, а сам того дела не ведает, и та ссылка не в ссылку» [16, с. 133].

Третя форма – «повальный обыск» (ст.ст. 161-167 Глави X), при якому «ссылка из виноватых» або «опчая ссылка» були відсутні.

За даної форми послушества обшукуванні люди повинні були встановити чи спростувати факт, що відноситься до встановлюваної в суді події. Число опитуваних осіб не регламентувалося. Сторона, яка вимагала проведення повального обшуку, заздалегідь не визначала поіменно людей, які підлягали опитуванню. Показання світських осіб, дані в ході поваль-

³ За Троїцьким списком другої половини XIV ст.

ного обшуку, приносилися під присягою, яка давалася відповідно до тієї релігії, яку сповідував свідок. Результати повального обшуку могли бути оскаржені, свідки, які дали неправдиві показання, підлягали кримінальній та матеріальній відповідальності [5, с. 21]. Результати повального обшуку оцінювалися за принципом більшості опитаних. Повальний обшук застосовувався, в основному, за позовами нерухомого майна та у справах про селян-втікачів.

Соборне Уложення регламентувало, фактично, два різновиди повального обшуку. Повальний обшук по «звичайних» злочинах, який здійснювався в обвинувальному кримінальному провадженні у справах за участю позивача і відповідача (Глава X «Про суд») та повальний обшук по «державних» злочинах (Глава XXI «Про розбійні і татійні справи»). Другий різновид повального обшуку проводився в порядку розшукового процесу, який співіснував з обвинувальним процесом. Два різновиди повального обшуку відрізнялися один від одного, швидше, не порядком отримання показань від обшукуваних людей, а підставою провадження, і, в деяких випадках, наслідками для осіб, щодо яких добувалися відомості в ході повального обшуку. Якщо обшук здійснювався в рамках обвинувального процесу («суду»), то його результати впливали на вигреш чи програш справи стороною. Несприятливі результати повального обшуку, проведеного в рамках розшукового процесу, для обвинуваченого означали не просто програшу справу, а тортури і смерть [14, с. 30]. Варто зазначити, що в рамках розшукового процесу існували такі показання, як «языческа молка», які набували статусу показань тільки в тому випадку, якщо були дані обвинуваченим протягом півроку після затримання (ст. 33 Глави XXI). Вважаємо, що такі показання (незважаючи на те, що вони давалися під тортурами) можна віднести до показань свідка, якщо обвинувачений давав їх відносно осіб, що вчинили злочини, в яких він не брав участі.

Четверта форма – «по скаске» (ст.ст. 158, 159, 172, 173 Глави X), полягала в показаннях, отриманих в ході звичайного допиту свідків, які не залучалися до процесу за трьома вищезазначеними формами.

Варто відзначити, що повального обшуку могли зазнати будь-які особи незалежно від по-

ходження, віри та соціального становища. При цьому для свідків «по ссылке» або «по скаске» вже встановлювалися спеціальні вимоги. Так, Соборне Уложення передбачало обмеження щодо показань свідків: заборона на свідчення зі слів інших людей (ст. 172 Глави X), заборона на свідчення дружини проти чоловіка (ст. 177 Глави X), заборона на свідчення боярина проти боярської людини (ст. 178 Глави X) і т.д.

Соборне Уложення передбачало відповідальність свідків за неправдиві показання. Якщо брехня фіксувалася при проведенні повального обшуку, то відповідальність наставляла в рамках ст. 163 Глави X: «..., которая половина обыскных людей солгали, и на тех обыскных людех правити на государя пеня, и чинити наказание, ... , да на них же велети пытаным правити бесчестие и увечье вчетверо» [16, с. 132]. Якщо ж хтось говорив, що по суті справи нічого не знає, а з'ясовувалося, що це брехня, то згідно ст. 164 Глави X з них також стягувалася пеня государю та призначалося покарання. Ст. 162 Глави X передбачала покарання за брехню обшукуваних людей різного стану, а також стягнення «убытков и проестей и волокит» з тих, хто збрехав, на користь тих, кому було завдано збитків. Якщо ж когось катували на підставі таких брехливих показань, то на їх користь із тих, хто збрехав, «правили бесчестье и увечье вчетверо, чтобы впредь не лгали». Аналогічне покарання передбачалося за дачу подвійних показань (ст. 166 Глави X).

Згідно ст. 170 Глави X, якщо з'ясується, що «опчая ссылка солгала, и той опчей ссылке за то учинить жестокое наказание, битъ кнутом нещадно, и убытки того, кого оговорят без вины, велеть доправить, и отдать челобитчику». У разі ж, якщо хтось посилався на брехню «опчей ссылки», а вона не була доведена, з нього, згідно ст. 171 Глави X, стягували «бесчестье, да ему же за то учинить по тому же жестокое наказание, велеть его битъ кнутом нещадно, чтобы на то смотря иным неповадно было так делать» [16, с. 133].

Відзначимо, що в 1697 році був прийнятий Указ «Про скасування в судних справах очних ставок, про битіє замість оних допиту і розшуку, про свідків, про їх відвід, про присягу, про покарання лжесвідків та про митні гроші» [13], яким обмежувався змагальний про-

цес в суді, а за неправдиві показання передбачалася смертна кара.

Підсумовуючи варто зазначити, що в нормах Соборного Уложення 1649 року було закріплено чіткі вимоги до допустимості показань свідків. Крім того, на прикладі регламентації показань свідків можна простежити те, яким чином відбувається розвиток інституту свідка в процесі, який з обвинувального трансформується в розшуковий.

У 1716 році під враженням від європейського законодавства Петро I розробляє і приймає Військовий статут. Однією зі складових частин Військового статуту було Коротке зображення процесів та судових тяжб, що за своїм змістом становило військовий кримінально-процесуальний кодекс, але при цьому поширювалося і на загальне судочинство. Коротке зображення закріпило формалізацію процесу доказування, яке прописувалося в Соборному Уложенні 1649 р. Варто підкреслити, що в якості загального закону Військовий статут не відміняв раніше діючого Соборного Уложення, а застосовувався одночасно з ним.

Роль свідків у процесі зросла, вагомість їх показань перебувала на другому місці після визнання провини обвинуваченим. Законодавство обумовлювало силу показань сукупністю двох обставин: по-перше, свідки повинні бути гідними довіри («добра й невинна людина»); по-друге, свідки повинні були скласти присягу, а практика диктувала ще й третю обставину – свідків повинно бути не менше двох (дана обставина отримала в подальшому своє законодавче закріплення у ст. 330 Зводу законів кримінальних).

У даний історичний період перелік осіб, які не могли свідчити або були обмеженими в силі показань, з точки зору закону й судової практики, досяг свого піку. Передбачалося коло свідків (які «були негідними і зневажалися») чиї показання суд не розглядав ні за яких обставин. До них належали:

«(1) Клятвoprеступники, о которых явно доказуемо есть, что напередъ того въ судѣ фальшивую чинили присягу, понеже чинъ свидѣтеля есть явный чинъ. И того ради къ сему токмо безпорочные люди (а не достоинства лишенные) употребляются.

(2) Которые банизираны или прокляты, понеже оные изъ Христіанскаго собранія

выключены, и за бусурмановъ признаются; и тако никакого чину недостойны суть.

(3) Которые еще у святаго причастія не бывали, и сіи также не могутъ свидѣльствовать; и никто не можетъ за достойнаго свидѣтеля прежде признанъ быть, пока не учинилъ присяги.

(4) Которые межевые признаки тайно портятъ: понеже и сіи, ежели онымъ докажется, за нечестныхъ людей содержаны суть.

(5) Изгнанные изъ Государства или у которыхъ, преступленія ихъ ради, уши и носъ рѣзаны, или знакъ на щекѣ положенъ.

(6) Которые въ судѣ объявлены нечестными людьми.

(7) Разбойники и воры.

(8) Смертноубивцы.

(9) Явные прелюбодѣи, понеже когда онъ клятву самому Богу учиненную презритъ, то и еще того хужѣ въ сей причинѣ учинить.

(10) Которые единаго изъ сихъ, вражды ради, обижаютъ, ибо отъ нихъ правды ожидать ту не будетъ; однако жъ Юристы и оныхъ свидѣтелей, которые прежде того вражду межъ собою имѣли, а потомъ хотя и помирились, опровергаютъ; предлагая, что будто оные еще въ сердцѣ своемъ ненависть имѣютъ, которая оныхъ сущую признать правду не допускаетъ.

(11) Которые съ челобитчикомъ кровнымъ или ближнимъ обязаны суть свойствомъ, по неже, какъ Права объявляютъ, противъ собственниковъ своихъ, сущей правды не признаютъ.

(12) Оные, которые въ домѣ челобитчиковѣ или отвѣтчиковѣ хлѣбъ ядятъ, или въ службѣ его суть; буде же иныхъ свидѣтелей получить не можно, или иныхъ притомъ не было, тогда и сіи приемятся.

(13) Которые, свидѣльства ради, дарами подкуплены суть. Юристы сіе утверждаютъ, что ежели свидѣтель принужденъ свидѣльствованія ради; изъ того мѣста, гдѣ живетъ, пріѣхать, то надлежитъ оному учиненные протори въ пути заплатить, и его за умедленіе дѣлѣ удовольствовать.

(14) Младенцы или которые еще 15 лѣтъ не имѣютъ.

(15) Также въ собственномъ своемъ дѣлѣ, никто не можетъ свидѣтельствовать, понеже, который самъ дѣлу причастенъ, оный не можетъ въ предосужденіе себѣ противу свидѣтельствовать.

(16) Иностранные, о которыхъ справедливомъ житіи подлиннаго извѣстія не имѣють.

(17) Которые по доношенію другихъ свидѣтельствуютъ, сказывая, что будто тотъ и тотъ мнѣ сказывалъ, ибо кто свидѣтельствовать хочетъ, или принужденъ есть, оному не надлежитъ доносить то, что слышалъ, но долженъ о томъ, что онъ самъ видѣлъ, или только слышалъ, свидѣтельствовать» (ст. 2 Главы 3 «Про свідків») [10, с. 394-396].

Дача показань свідків була обов'язком, від якого ніхто не міг відмовитися, при цьому існувала можливість відводу свідків. Судову справу вигравав той, хто «лучшихъ и болѣе свидѣтелей на своей сторонѣ имѣетъ, которые правду сущую обстоятельствами доказать могутъ, тому и повѣрится» (ст. 12 Главы 3 «Про свідків»). «Якість» свідка залежала від його соціального статусу, статі, рівня освіти і т.д. Ст. 3 Главы 6 «Про допит з пристрастю і про тортури» передбачала застосування до свідків тортури, яка «употребляется въ дѣлахъ видимыхъ, въ которыхъ есть преступленіе; новъ гражданскихъ дѣлахъ прежде пытать не можно, пока въ самомъ дѣлѣ злое дѣйство наружу не объявится, развеѣ когда свидѣтель въ большихъ и важныхъ гражданскихъ дѣлахъ въ скаскѣ своей обработѣть или смутится или въ лицѣ измѣнится, то пытанъ бываетъ» [10, с. 404]. Відзначимо, що безправне становище учасників процесу, в тому числі і свідків, де вирішальна роль була відведена суду, формальна система доказів, застосування тортур, змусили в 1723 році повернутися до змагального процесу. Прийнятий у 1723 році Указ «Про форму суду» [12] хоча й не стосувався інституту свідка безпосередньо, встановив єдину форму процесу для більшості судів Російської Імперії та комплексно регламентував порядок судового слідства.

Положення Військового статуту 1716 р. без особливих змін діяли аж до кінця XIX ст. Його норми увійшли до Зводу законів Російської Імперії, виданого в 1832 році. Положення, що стосуються інституту свідка, містилися в Томі XV Зводу законів «Звід законів кримінальних», який складався з двох книг: «Про зло-

чини і покарання загалом» та «Про судочинство за злочинами».

До середини XIX ст. в Російській Імперії сформувалося розвинуте законодавство про свідків та їхні показання, але при цьому існувала неузгодженість різних нормативних джерел. Незважаючи на їх систематизацію та включення до Зводу законів, багато в чому ці джерела склалися із застарілих норм, вік яких налічував понад два століття. Все це сприяло актуалізації перетворень кримінально-процесуального права, в тому числі і правил, що регулюють інститут свідка в кримінальному процесі. Зазначена нами проблема недосконалості імперського законодавства була вирішена проведенням судової реформи в 1864 році.

Судова реформа була остаточно «оформлена» виданням 20 листопада 1864 року «Судових статутів»: «Заснування судових установлень», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства» та «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями». Варто зазначити, що в основу судового процесу був покладений принцип безстановості суду, рівності сторін, вільної оцінки доказів та презумпції невинності. У кримінальному судочинстві сторони звинувачення і захисту отримали право подавати докази, відводити свідків і допитувати сторони в присутності один одного. Формальна теорія доказів, запроваджена у практику Петром I за аналогією з німецьким кримінальним процесом, скасовувалася, на зміну розшуковому процесу прийшов процес змагальний.

Укладачі Статуту кримінального судочинства приділили значну увагу інституту свідка. Незважаючи на те, що Статут у своїй Загальній частині не містив норм із вимогами, що пред'являються до свідків, їх права та обов'язки були розосереджені по всьому його тексту. При цьому найважливіші правила, що визначають статус свідка на всій стадії попереднього розслідування, були закріплені в Главі 7 «Про виклик і допит свідків» Розділу другого «Про попереднє слідство» [11, с. 162-167].

Статут кримінального судочинства також не давав трактування категорії «свідок», проте його головною визначальною ознакою була здатність дати показання про побачене або почуте. Не допускалися до дачі показань: 1) божевільні; 2) священики – відносно визнан-

ня, отриманого ними на сповіді; 3) присяжні повірені та інші особи, що виконували обов'язки захисників підсудних, – відносно визнання, зробленого їм довірцями під час провадження про них справ (ст. 704). Таким чином, підставами звільнення від показань були: душевний фактор – психічний стан свідка; моральний фактор – наявність між підсудним та свідком довірчих відносин, які виникають при виконанні останнім своїх обов'язків.

Особлива роль у Статуті кримінального судочинства приділялася присязі. Вважалося, що присяга утримує або, принаймні, повинна утримувати свідка від помилкових, перебільшених чи неповних показань [1, с. 230]. При цьому даний правовий акт передбачав широке коло свідків, які не допускалися до давання показань під присягою (ст. 706) та звільнялися від присяги (ст. 712). У цих випадках присягу замінювала обіцянка «показати всю правду з чистою совістю».

Перед початком допиту свідки попереджались про відповідальність за дачу неправдивих показань (ст. 716). Свідок повинен був розповісти інформацію, яка відома йому по справі, та надати відомості на основі особистого знання. Згідно ст. 718 свідкові пропонувалося розповісти все, що йому відомо у справі, не додаючи сторонніх обставин та не повторюючи чуток з непідтверджених джерел. Після викладу свідком своїх показань сторони могли задати йому питання з усіх предметів, які кожна зі сторін визнає за потрібне з'ясувати.

Статут кримінального судочинства, крім обов'язків свідка, регламентував і його права. Так, свідки, викликані повісткою, могли отримати винагороду за понесені витрати на

дорогу (ст. 192), близькі родичі підсудного могли скористатися правом на імунітет для свідка та не свідчити в суді. Також свідок мав привілей проти самозвинувачення (ст. 722). Не допускалося суміщення процесуального статусу свідка з виконанням обов'язків прокурора, або захисника підсудного, або повіреного, пісного обвинувача або цивільного позивача (ст. 709) та ін.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи можна зазначити, що в другій половині XIX ст. відбулася докорінна зміна профільного законодавства, яке закріпило за свідком важливе місце у кримінальному процесі. Такий трансформації сприяло закріплення змагальної форми кримінального процесу та скасування раніше існуючих формальних вимог, висунутих до свідка. З аналізу положень Статуту кримінального судочинства видно, що інститут свідка отримав у ньому докладне закріплення, раніше в чинному законодавстві даний інститут такої регламентації не мав. Статут кримінального судочинства був не лише комплексним, а й сучасним на той час правовим актом, який увібрав у себе прогресивні положення зарубіжних правових актів. Багато положень Статуту кримінального судочинства, в тому числі й ті, які стосувалися інституту свідка, були запозичені і знайшли своє застосування у правових актах СРСР та УРСР, а згодом – і Кримінальному процесуальному кодексі незалежної України. Не можна не погодитися з тим, що фактично Статут кримінального судочинства 1864 р. заклав основи сучасного інституту свідка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Arsen'ev, K. (1870). *Sudebnoe sledstvie: sbornik prakticheskikh zametok* [Investigation: a collection of practical notes]. Saint-Peterburg: Tipografiya V. Demakova (in Russian)
[Арсеньев, К. (1870). *Судебное следствие: сборник практических заметок*. Санкт-Петербург: Типография В. Демакова].
2. Gabrelian, A. (2007). *Protypravna povedinka nepovnitnikh: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia* [Protypravna povedinka nepovnitnikh: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia]. *Aktual'nye problemy kriminologii i kriminal'noj psihologii* (p. 129–133). Odesa: Fenyks (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2007). Протиправна поведінка неповнолітніх: проблеми та шляхи їх вирішення. *Актуальні проблеми кримінології та кримінальної психології* (с. 129–133). Одеса: Фенікс].

3. Gabrelian, A. (2021). Administrativno-pravove zabezpechennia derzhavnoi polityky u protydii prostytutsii [Administrative and legal support of state policy in combating prostitution] (Doctoral thesis). Kyiv (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2021). Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції (Кандидатська дисертація). Київ].
4. Gabrelian, A. (2021). Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pravookhoronnykh orhaniv shchodo protydii ekonomichnii zlochynnosti [Directions for improving the effectiveness of law enforcement agencies in combating economic crime]. *Derzhavne upravlinnia ta administruvannia, sfera obsluhovuvannia, ekonomika ta mizhnarodni vidnosyny yak rushiini syly ekonomichnoho zrostannia derzhav XXI stolittia* (pp. 2–18). Vinnytsia (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2021). Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття* (с. 2–18). Вінниця].
5. Grigor'ev, F. (2009). *Processual'noe polozhenie svidetelya v ugodnom sudoproizvodstve* [Procedural position of a witness in criminal proceedings] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)
[Григорьев, Ф. (2009). *Процессуальное положение свидетеля в уголовном судопроизводстве* (Кандидатская диссертация). Москва].
6. Istoricheskij fakul'tet Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. (2021). *Zakony vavilonskogo carya Hammurapi*. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm> (in Russian)
[Исторический факультет Московского государственного университета. (2021). *Законы вавилонского царя Хаммурапи*. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm>].
7. Klyuchevskij, V. (1993). *Russkaya istoriya. Polnyj kurs lekcij v trekh knigah* [Russian history. Complete course of lectures in three books] (Vol. 2). Moscow: Mysl' (in Russian)
[Ключевский, В. (1993). *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах* (Книга 2). Москва: Мысль].
8. Moroz, S., & Gabrelian, A. (2016). *Aktual'nye problemy formirovaniia instituta chastnykh ispolnitelej v Ukraine* [Actual problems of the formation of the institution of private performers in Ukraine]. *Path of Science*, 7, 11–19 (in Russian)
[Мороз, С., & Габрелян, А. (2016). Актуальные проблемы формирования института частных исполнителей в Украине. *Траектория науки*, 7, 11–19].
9. Myshanych, O. (Ed.). (1989). *Litopys ruskyi* [Russian chronicle]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian)
[Мишанич, О. (Ред.). (1989). *Літопис руський*. Київ: Дніпро].
10. N. d. (1830). *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie pervoe: s 1649 po 12 dekabrya 1825 goda* [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire. First collection: from 1649 to 12 December 1825] (Vol. 5). Saint-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ee Imperatorskogo Velichestva kancelarii (in Russian)
[N. d. (1830). *Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года* (Том 5). Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной ее Императорского Величества канцелярии].
11. N. d. (1867). *Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda* [Judicial Charters November 20, 1864] (Vol. 2: Ustav ugodnogo sudoproizvodstva). Retrieved from <https://www.prilib.ru/item/372592> (in Russian)
[N. d. (1867). *Судебные уставы 20 ноября 1864 года* (Ч. 2: Устав уголовного судопроизводства). URL: <https://www.prilib.ru/item/372592>].
12. O forme suda (Rossijskaya imperiya), 05.11.1723. Retrieved June 01, 2021, from <http://base.garant.ru/57566520> (in Russian)
[О форме суда (Российская империя), 05.11.1723. Актуально на 01.06.2021. URL: <http://base.garant.ru/57566520>].

13. Ob otmene v sudnyh delah ochnyh stavok, o bytii vmesto onyh rassprosu i rozysku, o svidetelyah, ob otvode onyh, o prisyaге, o nakazanii lzhesvidetelej i o poshlinnyh den'gah [On the abolition of confrontations in court cases, on being instead of them, interrogation and search, on witnesses, on the withdrawal thereof, on the oath, on the punishment of false witnesses and on duty money] (Russkoe carstvo), 21.02.1697. Retrieved June 01, 2021, from <http://base.garant.ru/57565079> (in Russian)
[Об отмене в судебных делах очных ставок, о бытии вместо оных расспросу и розыску, о свидетелях, об отводе оных, о присяге, о наказании лжесвидетелей и о пошлинных деньгах (Русское царство), 21.02.1697. Актуально на 01.05.2021. URL: <http://base.garant.ru/57565079>].
14. Sidorova, N. (2004). *Pravovoe regulirovanie pokazanij svidetelya v rossijskom ugolovnom processe: istoriya, sovremennoe sostoyanie* [Legal regulation of witness testimony in the Russian criminal process: history, current state] (Doctoral thesis). Tyumen' (in Russian)
[Сидорова, Н. (2004). *Правовое регулирование показаний свидетеля в российском уголовном процессе: история, современное состояние* (Кандидатская диссертация). Тюмень].
15. Tihomirov, M. (1953). *Posobie dlya izucheniya Russkoj Pravdy* [A guide for studying Russian Truth] (Doctoral thesis). Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta (in Russian)
[Тихомиров, М. (1953). *Пособие для изучения Русской Правды*. Москва: Издательство Московского университета].
16. Tihomirov, M., & Epifanov, P. (1961). *Sobornoe ulozhenie 1649 goda* [Cathedral Code of 1649]. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta (in Russian)
[Тихомиров, М., & Епифанов, П. (1961). *Соборное уложение 1649 года*. Москва: Издательство Московского университета].

Становлення та розвиток принципу змагальності в кримінальному процесі

Establishment and Development of the Adversarial Principle in the Criminal Process

Оксана Стрілецька¹
Oksana Striletska

¹ *University of State Fiscal Service of Ukraine*
31 Universytetska street, Irpin, 08205, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-2](https://doi.org/10.22178/pos.72-2)

LCC Subject Category: K1-7720

Received 25.06.2021
Accepted 26.07.2021
Published online 31.07.2021

Corresponding Author:
kashkinlaw@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії виникнення та розвитку принципу змагальності в кримінальному процесі. Еволюція принципу змагальності в кримінальному процесі досліджується в хронологічному порядку, в історичній ретроспективі. На підставі розвитку нормативно-правових актів та рівня державного управління виділяються окремі історичні періоди, пов'язані з розвитком принципу змагальності в кримінальному процесі. Ретроспектива свідчить про те, що змагальність слід прийняти за основу організації всього кримінального процесу. Тільки в цьому випадку можливий чіткий поділ функцій обвинувачення, захисту і вирішення кримінального провадження на всіх його стадіях, та наділення сторін процесу рівними можливостями щодо надання доказів та відстоювання своїх позицій.

Ключові слова: принцип змагальності; змагальність; Соборне Уложення; Статут кримінального судочинства; сторона захисту; сторона обвинувачення; суд; кримінальний процес; кримінальне провадження.

Abstract. The article is devoted to studying the history of the origin and development of adversarial principles in criminal proceedings. The evolution of the adversarial principle in the criminal process is studied in chronological order, in historical retrospective. Based on the development of legal regulations and the level of public administration, specific historical periods related to the development of the adversarial principle in criminal proceedings are distinguished. A retrospective suggests that adversarial proceedings should be taken as the basis for the organization of the entire criminal process. Only in this case, it is possible to clearly separate the functions of prosecution, defence, and resolution of criminal proceedings at all its stages and give the parties equal opportunities to provide evidence and defend their positions.

Keywords: adversarial principle; adversarial proceedings; the Cathedral Code; the Statute of Criminal Procedure; defence; prosecution; court; criminal procedure; criminal proceedings.

ВСТУП

Кримінальний процес пройшов досить тривалий шлях еволюції, одна форма кримінального провадження змінювалась іншою, і в результаті він набув стійких рис змагальності, які на сьогоднішній день пов'язують із становленням та розвитком політичних систем демократичного типу. Не можна не погодитися з тим, що для демократії характерні змагальність і гласність, спрямовані на забезпе-

чення наявного рівня свободи: вільне обговорення будь-яких питань та вільне змагання претендентів [12, с. 24]. Принцип змагальності в кримінальному процесі є складним соціально-правовим явищем, яке обумовлює необхідність звернення до історичного досвіду його виникнення, для визначення перспектив подальшого вдосконалення в плані практичної реалізації у сучасному кримінальному процесі.

Проблеми судочинства і змагальності в кримінальному процесуальному праві в різний час досліджували О. Кочеткова, Т. Лотиш, І. Нікітіна, М. Розін, Н. Сардарян, О. Чічканов та ін. науковці.

Метою статті є дослідження генези розвитку принципу змагальності в кримінальному процесі

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Починаючи наше дослідження, варто нагадати, що змагальність є не лише принципом судочинства, а й однією з його форм. Вважається, що змагальний кримінальний процес виділився з приватно-позовного процесу – одного з підтипів найбільш ранньої обвинувальної форми кримінального процесу, що існував у Київській Русі. Кримінальний процес на той час був представлений змаганням сторін, які називалися «суперниками», або «сутяжниками», і називався «тяжбенним». Суперечка вирішувалася лише на підставі тих доказів, які були представлені позивачем – обвинувачем та відповідачем – обвинуваченим. На змагальні сторони покладався обов'язок щодо доказування своєї правоти, а громада – суд – виступала в якості спостерігача за змаганням між сторонами та констатувала підсумок змагання.

Приватно-позовний кримінальний процес мав окремі риси змагальності: розмежування процесуальних функцій обвинувачення й захисту; розподіл сторін; повна рівноправність сторін у суді, причому на всіх стадіях кримінального процесу; незалежність суду. До недоліків можна віднести відсутність вимоги повноти доказування вини, наявність лише внутрішнього переконання суду; докази часто не відносилися до справи по суті й носили релігійно-містичний характер (ордалії, поле, присяга), що призводило до судових помилок; відсутність захисту публічного інтересу [6, с. 38-39]. Варто підкреслити, що принцип змагальності лише вбачався у приватно-позовній формі кримінального процесу, вирішального значення в забезпеченні істинних висновків у кримінальному судочинстві він не мав. В основі процесу знаходилась активність сторін і, перш за все, тієї сторони, яка виступала в ролі обвинувача.

Після розпаду Київської Русі та періоду феодальної роздробленості українські землі

ввійшли до складу різних державних утворень, з наступним заснуванням на них станово-представницької монархії. Зміна форми правління на станово-представницьку монархію супроводжувалася в період XV-XVII ст. становленням основних елементів розшукового (інквізиційного) процесу, який прийшов на зміну обвинувальному процесу.

Розвиток суспільних відносин та антагонізму між феодалами й селянами неминуче вів до зміни процесуального законодавства, появи в ньому раніше невідомих форм та інститутів, посилення інквізиційних начал процесу. Дані тенденції рельєфно відобразилися в Соборному Уложенні 1649 року, яке приділяє багато уваги розшуку, хоча перевага також надається і суду [13, с. 21]. Слід нагадати, що з середини XVII ст. значна частина сучасної Лівобережної України (Гетьманщина) потрапила під управління Російського Царства, яке в 1721 році перетворилося на Російську Імперію. Російська Імперія з дня свого заснування і до ліквідації в 1917 році почала об'єднувати під своїм прапором все більше територій, які на сьогоднішній день знаходяться в складі України. Даний історичний факт призвів до того, що починаючи з середини XVII ст. на значну частину українських територій поширилася дія Соборного Уложення 1649 року [2, с. 58], яким у ряді випадків передбачалася можливість переходу справи, що почалася порядком обвинувального процесу, до провадження в порядку розшукового процесу.

В епоху дії Соборного Уложення паралельно існували два процесуальні порядки розгляду справ: суд і розшук. У першому, на відміну від другого, проявлялися змагальні начала. Судовий порядок зберігався для дрібних, з точки зору держави, справ. До них відносилися майнові спори та дрібні кримінальні справи. Відносно тяжких злочинів замість судового порядку використовувався розшук, який був не стільки розглядом справ з метою встановлення істини, скільки кримінальним переслідуванням злочинців державним елементом. При цьому, за тяжкі злочини не вимагалось заяви «позивача» (хоча й вони не виключалися) – приводом міг стати указ царя або донос.

За Соборним Уложенням 1649 року найважливішими учасниками системи досудового провадження були воєводи і губні старости. Вони діяли на місцях і за своєю суттю пред-

ставляли одноосібні судово-слідчі органи. На рівні середньої ланки, замість воєвод та губних старост, функціонували розшукові накази. Очевидно, що, на цьому історичному етапі відбувається зародження багатоступінчастої системи організації судочинства, де функції правосуддя і розшуку здійснювалися одними й тими ж органами. Досудове провадження здійснювалося (якщо воно взагалі здійснювалося, оскільки правового закріплення досудового провадження як обов'язкового елемента кримінального процесу не існувало) воєводами, губними старостами і посадовими особами розшукового наказу [15, с. 32]. Слідство і суд розглядалися як єдиний елемент загального процесу розгляду кримінальної справи. Обвинувач від імені держави, слідчий та суддя об'єднувалися в одну особу, в один каральний орган, метою якого було придушення спротивів населення, спрямованих проти пануючого класу, при цьому відбувалося придушення не лише простих людей, а й представників боярської опозиції.

До кінця XVII ст. на законодавчому рівні відбувається остаточний відхід від змагальних начал у судовому розгляді. Так, Іменний Указ «Про скасування в судових справах очних ставок, про введення, замість них, розпитування та розшуку, про свідків, про відвід їх, про присягу, про покарання за лжесвідків і митні гроші» від 21.02.1697 р. запроваджував розшукову форму процесу для кримінальних та цивільних справ, для яких, згідно Соборного Уложення, був передбачений судовий порядок розгляду. Ухвалення в 1715 році Короткого зображення процесів і судових тяжб, яке було самостійною частиною Військового статуту Петра I, розвинуло принципи розшукового процесу, закладені в лютневому Іменному Указі. Провідна роль у процесі відводиться суду, при цьому саме судочинство стає негласним і письмовим. Ґрунтуючись на теорії формальних доказів, «царицею доказів» стає визнання підозрюваним своєї вини, у зв'язку з чим зростає роль тортур, як засобів його отримання. Застосування тортур чітко регламентувалося, при цьому на важливість тортур також вказує те, що їх застосування допускалося і відносно свідків при розгляді цивільних справ: «... когда свидѣтель въ большихъ и важныхъ гражданскихъ дѣлахъ въ скаскѣ своей обробрѣтъ или смутится или въ лицѣ измѣнится, то пытанъ бываетъ» [9, с. 404] (ст. 3 Глави VI Другої частини процесу

«Про розпитування з пристрасстю та про тортури»). Законодавець обмежив участь захисників у процесі та встановив стислий порядок розгляду справ. Як пише М.М. Розін, процес передбачав «протиставлення судді-слідчого – особі, яка служила предметом розшуку... Право переслідування належить державі. Обвинувачений реалізує свої права лише в межах, наданих слідчим. Слідство не пов'язане з процесуальною формою, момент закінчення слідства визначається слідчим» [14, с. 342].

В цілому, реформи Петра I, які безпосередньо стосувалися кримінального процесу, можна охарактеризувати: відсутністю змагальності в кримінальному процесі; відсутністю рівноправності сторін кримінального процесу; відсутністю поділу процесуальних функцій у кримінальному процесі; домінуванням формальної системи доказів. До прийняття в 1723 році Іменного Указу «Про форму суду» дані характеристики цілком можна було віднести і до цивільного процесу, який, фактично, становив єдине ціле з процесом кримінальним. Іменний Указ відновив діючу раніше форму процесу для розгляду цивільних та більшої частини кримінальних справ. Варто відзначити, що на практиці зазначені зміни проіснували відносно недовго. Уже в наступному 1724 році норми Іменного Указу поширювалися лише на цивільні справи, а в подальшому перестали застосовуватися і до них. В історії кримінального процесу на всій території Російської Імперії настав період, коли державне начало повністю поглинуло приватне, позбавивши особистість будь-яких прав.

Жорстокість розшукового процесу, протиставлення держави особистості в такій формі, викликало різкий осуд з боку освічених громадян Імперії. З кінця XVIII ст. в юридичному середовищі не вщухали дискусії про те, яким чином має бути влаштовано кримінальне судочинство. Суперечки в літературі стали відображенням тієї глибокої кризи, яку переживав слідчий процес. Суспільні погляди на цінність людської особистості змінилися, що вимагало заміни розшукового процесу новою формою. Викоринити з кримінального процесу загрозу особистій свободі планувалося за допомогою встановлення змагального начала [7, с. 17]. Незважаючи на зазначену й обґрунтовану в юридичному середовищі необхідність зміни розшукового порядку провадження, він проіснував у Російській Імперії до кінця судової реформи Олександра II, по за-

вершенні якої були прийняті Судові статuti 1864 року.

Судові статuti включали в себе: Заснування судових установ, Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства та Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Так, Статут кримінального судочинства закріпив змішану форму кримінального процесу, в основі якого, нарівні з іншими принципами, проглядався принцип змагальності. Судовий розгляд у кримінальних справах став змагальним, гласним і усним. Варто зазначити, що принцип змагальності в судовому розгляді затверджувався наступними положеннями:

1. Законодавче закріплення незалежності та керівної ролі суду. Суд був відокремлений від обвинувачення: законодавчо закріплювався поділ судової та адміністративної влади (в особі поліції, що здійснювала розшук) (ст. ст. 3, 4, 5). Проголошувався принцип незалежності й незмінності суддів.

У науковій літературі даного історичного періоду відзначалося, що пасивність суду є основним показником змагальності, а збір самим судом доказів для винесення вироку – ознакою розшуку [5, с. 87]. Таким чином, якщо дослідження зібраного матеріалу, яке становить завдання судового слідства, знаходиться в руках сторін, то слідство набуває змагального характеру. Послідовне втілення змагального начала, в свою чергу, передбачає пасивне ставлення суду до спору. Суд у такому випадку є лише неупередженим спостерігачем за здійснюваним сторонами дослідженням. У цьому вчені XIX ст., так само, як і деякі сучасні процесуалісти, вбачали запоруку неупередженого ставлення суду до особи при вирішенні питання про її винність. Однак, повна пасивність суду, навіть його байдужість до дослідження, яке відбувається на судовому слідстві, несумісні з публічною природою кримінально-процесуального відношення, що добре усвідомлювалося авторами Статуту кримінального судочинства [1, с. 135–136], які ввели в кримінальне судочинство так зване «інструкційне начало».

Інструкційне начало мало на увазі, що суду все-таки не повністю відмовляється у праві самостійно впливати на збір надаваних доказів. У виняткових випадках, коли суд не в змозі сформулювати внутрішнє переконання про наявність (іноді – відсутність) факту, що

має значення для справи, а також за умови, що суду точно відомо, з якого джерела можна отримати потрібні відомості, – суд має право усунути неповноту судового слідства шляхом самостійного залучення відсутнього доказу. Початок судового змагання не відкидає самодіяльності суду в кримінальному судочинстві та не зобов'язує його вирішувати справу лише на підставі даних, пред'явлених сторонами [10, с. 286, 287], що знайшло своє відображення в ст. ст. 690, 692 Статуту кримінального судочинства (незалежно від клопотання сторін, суд має право «зі свого почину» викликати колишніх експертів для допиту або призначити нову експертизу) та у ст. ст. 688, 689 (повідка огляду або новий огляд з ініціативи суду). Крім того, головуючий, в силу ст. 613 Статуту кримінального судочинства, повинен був організувати судове слідство таким чином, щоб воно якнайкраще сприяло розкриттю істини. Інструкційне начало узгоджувалося з публічним характером кримінального процесу, виходячи з якого суд не може ігнорувати помилки, допущені сторонами в процесі. Зазначена позиція повністю узгоджується з принципом винесення вироку на підставі виключно внутрішнього переконання суддів, яке, в свою чергу, ґрунтувалося на сукупності обставин, виявлених при провадженні слідства й суду.

2. Закріплення принципу розподілу змагальних сторін та їх процесуальних функцій. Судовою реформою 1864 року вперше був створений інститут адвокатури («присяжних повірених») (ст. ст. 44, 90, 557, 562, 565, 566). У свою чергу, функції обвинувачення в загальних судових установленнях поклалися виключно на органи прокуратури. Незважаючи на те, що прокуратура входила до складу судового відомства, вона мала свою особливу організацію. Сутність прокурорського обов'язку полягала, перш за все, в нагляді за чітким дотриманням законів; у виявленні й переслідуванні перед судом будь-якого порушення законного порядку та у вимозі його відновлення; в наданні суду попередніх висновків у випадках, зазначених у Статутах цивільного і кримінального судочинства [6, с. 39-40]. Всі заходи, необхідні для провадження слідства, міг застосовувати лише судовий слідчий (ст. ст. 264, 266), який не міг відмовитися від виконання вимог прокурора, що стосуються дослідження обставин справи та збирання доказів (ст. ст. 281, 282). Проку-

пор мав право повернути справу на дослідження (ст. 512), але не мав права втручатися у проведення слідчих дій; він міг лише бути присутнім при цьому, а також знайомитися з матеріалами справи (ст. 280). В цілому, роль прокурора була більше пасивною, ніж активною, що надавало слідчому більше самостійності. Такий законодавчий підхід мав як позитивні, так і негативні сторони.

3. Відмова від концепції формальних доказів. Закріплені у пореформеному законодавстві правила щодо сили доказів служили лише керівництвом при визначенні провини або невинності підсудних. Визнання підсудним своєї провини втратило свою беззастережну доказову силу. Так, Статут кримінального судочинства (ст. ст. 681, 682) надає зізнанню значення обставини, що впливає на обсяг доказового матеріалу: при зізнанні, яке не викликає сумнівів, суд мав право не проводити судового слідства; в іншому випадку, незважаючи на здійснене підсудним зізнання, судді, присяжні, прокурор та особи, які беруть участь у справі, могли зажадати судового дослідження, і суд зобов'язаний був розпочати розгляд та перевірку доказів.

4. Закріплення рівноправності сторін (обвинувачення і захисту) на стадії судового розгляду. Обидві сторони користувалися ідентичним правом надавати докази винності або невинності підсудного. Були також розширені права обвинуваченого, який на попередньому слідстві міг бути присутнім при огляді та опосвідченні, обшуку, виїмці, допиті свідків, дізнанні через обхідних людей, а також розглядати все провадження після закінчення слідства (ст. ст. 316, 359, 444, 455, 459, 462, 463, 466, 468, 469, 475, 476, 477, 478, 491).

Статут кримінального судочинства дозволяв оскарження усіх слідчих дій всіма особами, які беруть участь у справі. Був передбачений апеляційний та касаційний порядок розгляду справ з чітко регламентованою процедурою подання й розгляду апеляційних відгуків і протестів та касаційних скарг і протестів (Розділ 5, Книга 2 «Порядку провадження в загальних судових місцях»).

ВИСНОВКИ

Таким чином, слідчо-обвинувальний процес, запроваджений судовою реформою 1864 року, на стадії попереднього слідства зберіг яскраво виражені розшукові начала, а на стадії судового розгляду набув змагальних начал. При цьому, переважне значення при допитах зберігалось за сторонами (обвинувачення і захисту) з наділенням їх рівноправністю на судовому слідстві. Суд, у свою чергу, отримав право заповнювати пізнання своїм допитом, виправляти неповноту й помилки сторін. В цьому й полягав зміст змішаної форми кримінального процесу, яка в незмінному вигляді проіснувала до 1917 року, коли у зв'язку з несприятливою політичною, економічною та соціальною обстановкою, обтяженою участю країни в Першій світовій війні, Російська Імперія не припинила своє існування. Збереження балансу особистих та суспільних інтересів у кримінальному судочинстві було безперечною перевагою Статуту кримінального судочинства не тільки в порівнянні з аналогічними правовими актами зарубіжних країн, але й із першими радянськими кримінально-процесуальними кодексами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Chichkanov, A. (2003). *Funkcii prokurora i princip sostyazatel'nosti v rossijskom ugolovnom sudoproizvodstve* [Functions of the Prosecutor and the Adversarial Principle in Russian Criminal Proceedings] (Doctoral thesis). Saint-Peterburg (in Russian)
[Чичканов, А. (2003). *Функции прокурора и принцип состязательности в российском уголовном судопроизводстве* (Кандидатская диссертация). Санкт-Петербург].
2. Gabrelian, A. (2021). *Administrativno-pravove zabezpechennia derzhavnoi polityky u protydii prostytutsii* [Administrative and legal support of state policy in combating prostitution] (Doctoral thesis). Kyiv (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2021). *Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції* (Кандидатська дисертація). Київ].
3. Gabrelian, A. (2021). *Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pravookhoronnykh orhaniv shchodo protydii ekonomichnii zlochynnosti* [Directions for improving the effectiveness of law

- enforcement agencies in combating economic crime]. *Derzhavne upravlinnia ta administruvannia, sfera obsluhovuvannia, ekonomika ta mizhnarodni vidnosyny yak rushiini syly ekonomichnoho zrostantia derzhav XXI stolittia* (pp. 2–18). Vinnytsia (in Ukrainian) [Габрелян, А. (2021). Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття* (с. 2–18). Вінниця].
4. Gabrelyan, A. (2020). Object of offensive provided by Art. 181-1 the code of Ukraine about administrative offences «consuming prostitution». *ScienceRise: Juridical Science*, 3(13), 27–33. doi: [10.15587/2523-4153.2020.213796](https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.213796)
 5. Glazer, YU. (1884). *Rukovodstvo po ugovnomu processu* [Criminal Procedure Guide]. Saint-Peterburg: Redakciya ZHurnala grazhdanskogo i ugovnogo prava (in Russian) [Глазер, Ю. (1884). *Руководство по уголовному процессу*. Санкт-Петербург: Редакция Журнала гражданского и уголовного права].
 6. Kochetkova, E. (2007). *Sostyazatel'nost' v sudebnom sledstvii po ugovnym delam* [Competitiveness in judicial investigation in criminal cases] (Doctoral thesis). Voronezh (in Russian) [Кочеткова, Е. (2007). *Состязательность в судебном следствии по уголовным делам* (Кандидатская диссертация). Воронеж].
 7. Lotysh, T. (2003). *Princip sostyazatel'nosti i garantii ego obespecheniya v ugovnom sudoproizvodstve* [The adversarial principle and guarantees of its provision in criminal proceedings]. Moscow (in Russian) [Лотыш, Т. (2003). *Принцип состязательности и гарантии его обеспечения в уголовном судопроизводстве*. Москва].
 8. Moroz, S., & Gabrelya, A. (2016). *Aktual'nye problemy formirovaniya instituta chastnyh ispolnitelej v Ukraine* [Actual problems of formation of private executors institute in Ukraine]. *Traektoriia nauki*, 7, 11–19 (in Russian) [Мороз, С., & Габрелян, А. (2016). Актуальные проблемы формирования института частных исполнителей в Украине. *Траектория науки*, 7, 11–19].
 9. N. d. (1830). *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie pervoe: s 1649 po 12 dekabrya 1825 goda* [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire. First collection: from 1649 to 12 December 1825] (Vol. 5). Saint-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ee Imperatorskogo Velichestva kancelarii (in Russian) [N. d. (1830). *Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года* (Том 5). Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной ее Императорского Величества канцелярии].
 10. N. d. (1863). *Ob"yasnitel'naya zapiska k projektu Ustava Ugolovnogogo Sudoproizvodstva* [Explanatory Note to the Draft Statute of Criminal Procedure]. Saint-Peterburg (in Russian) [N. d. (1863). *Объяснительная записка к проекту Устава Уголовного Судопроизводства*. Санкт-Петербург].
 11. N. d. (1867). *Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda* [Judicial Charters November 20, 1864] (Vol. 2: Ustav ugovnogo sudoproizvodstva). Retrieved from <https://www.prilib.ru/item/372592> (in Russian) [N. d. (1867). *Судебные уставы 20 ноября 1864 года* (Ч. 2: Устав уголовного судопроизводства). URL: <https://www.prilib.ru/item/372592>].
 12. Nazhimov, V. (1997). *Tipy, formy i vidy ugovnogo processa* [Types, forms and types of criminal proceedings]. Kaliningrad: KGU (in Russian) [Нажимов, В. (1997). *Типы, формы и виды уголовного процесса*. Калининград: КГУ].
 13. Nikitina, I. (2006). *Princip sostyazatel'nosti i problemy ego realizacii v stadii sudebnogo razbiratel'stva* [The adversarial principle and problems of its implementation at the trial stage] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)

[Никитина, И. (2006). *Принцип состязательности и проблемы его реализации в стадии судебного разбирательства* (Кандидатская диссертация). Москва].

14. Rozin, N. (1914). *Ugolovnoe sudoproizvodstvo* [Criminal proceedings] (2nd ed.). Saint-Peterburg: Pravo (in Russian)
[Розин, Н. (1914). *Уголовное судопроизводство* (2-изд.). Санкт-Петербург: Право].
15. Sardaryan, N. (2010). *Realizaciya principa sostyazatel'nosti na dosudebnyh stadiyah ugovnogo processa* [Implementation of the adversarial principle at the pre-trial stages of the criminal process] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)
[Сардарян, Н. (2010). *Реализация принципа состязательности на досудебных стадиях уголовного процесса* (Кандидатская диссертация). Москва].

Effect of Socio-Economic Characteristics of Households on Housing Condition in Bauchi Metropolis, Bauchi State, Nigeria

Sakariyau Jamiu Kayode ¹, Maryam Salihu Muhammad ¹, Muhammad Umar Bello ¹

¹ *Abubakar Tafawa Balewa University*

Tafawa Balewa Way, P. M. B. 0248, Bauchi, 740272, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.72-6](https://doi.org/10.22178/pos.72-6)

JEL Classification: [O18](#)

Received 20.06.2021

Accepted 28.07.2021

Published online 31.07.2021

Corresponding Author:
Sakariyau Jamiu Kayode
jamiuem@gmail.com

© 2021 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Abstract. Housing across the world has remained an indispensable phenomenon that affects every facet of humans. Its relevance is so evident that it imparts on man's socio-physical and mental welfare irrespective of his socio-economic status, colour or creed. The correct socio-economic position is linked to people seeking inexpensive and decent housing. This study assessed the socio-economic characteristics of households and their housing condition in the Bauchi metropolis. The study adopted a quantitative approach where 380 questionnaires were administered to house hold-heads in this study. The households were sampled through stratified random sampling to generate data on their socio-economic characteristics, housing conditions, existing facilities and amenities, physical and environmental characteristics. The data collected were subjected to descriptive statistics with mean ranking and ordinal regression to examine the significance of the various variables. The findings of the study revealed that socio-economic characteristics affect housing conditions in the study area. The study also revealed that compared with the medium and high-density areas where the housing situation and all basic infrastructures are fair and foul, the low-density area had its housing condition with all basic infrastructures in good condition. It was recommended that the government provide adequate social facilities as a matter of urgency, renovate the declining ones, and implement development control standards in the medium and high-density areas. Furthermore, individuals should incorporate a good maintenance culture for their property to improve housing and environmental characteristics.

Keywords: neighbourhood; satisfaction; housing.

INTRODUCTION

A person's socio-economic features can be used to describe household economic inequality that represents his or her social class, status and economic place in society and plays a vital role in improving the well-being of the individual household and the entire society [24, 53]. Socio-economic characteristics vary from one family to another, which provides a social picture at a glance, such as occupation, income, and education [2]. The quality of life is closely related to housing, and other factors such as employment, wages, education, work-life balance, satisfaction with life and the perceived quality of society determine housing [51]. Housing has been one of the main pillars of the individual's satisfaction and has been considered "to be the determinant of the health and the quality of life" [23, 50].

Household size, religion, gender, marital status, ethnicity, education, occupation status, income, respondent age, family patterns, and resident tenure type (or system) are essential socio-economic characteristics that affect the housing condition, the positions of people in society, occupational status and other resources [31, 33]. Therefore, human needs for housing are not simply inherent; instead, housing needs are developed within a socio-economic context [36]. The individual socio-economic characteristic has a strong influence on their housing [28]. Suppose it is to fully appreciate the essence of a house in the context of human habitation. The relationship between socio-economic characteristics and housing must be considered [49].

Much body of empirical research has been conducted over the years on housing conditions and their effects on individuals [34]. Residential qual-

ity has been shown to differ in trend from one region to another, and housing quality is higher in the city's outskirts than in other city residential areas. Having analysed and compared the housing quality trend, author [38] revealed that poor housing quality has serious adverse effects on the environment and the health of city residents. Substandard accommodation, inadequate basic infrastructural facilities, overcrowding, inadequate ventilation in homes and workplaces, and non-compliance with building by-laws and regulations were described in the study as the problems that helped the degeneration. He reported that the poor housing conditions in the urban cities of Nigeria, especially at the core areas in the capital city of Ondo and Osun state, respectively.

Authors [41] studied the quality of residential neighbourhoods and the efficiency of residential communities in Jos, Nigeria. Their study reveals that a person's status translates into his earnings, affecting his choice of location and form of residence. On the other hand, researchers [44] discovered that the patterns of residential segregation in Bauchi Metropolis are mainly based on income, religion ethnicity and that the factors influencing residential segregation identified are mainly individual and aggregate socio-economic characteristics, individual preference/choice of neighbourhood. However, virtually none of these studies considered the impact of household socio-economic characteristics on housing conditions (particularly in Bauchi), which is a gap this study intends to bridge by ascertaining the effect of socio-economic characteristics of households on housing conditions in the Bauchi metropolis.

literature review

Concept of Socio-Economic Characteristics. Authors [7, 48] stated that "socio-economic characteristics connotes the position of an individual or family in a community to the prevailing average standards of cultural possession, effective income, material possession, prestige and social participation". The social scope includes authority, occupational reputation, and education and community status, while the economic scope includes job income, homeownership and financial assets; and it could also be divided into three categories, that is, low socio-economic status (SES), middle SES, high SES, high SES [57]. Socio-economic features vary from household to household, offering a social profile at a glance,

such as work, income and education [2]. Lower-income groups tend to have more friends, associates and family than higher-income groups in the housing estate [21].

Components of Socio-Economic Characteristics.

In measuring the socio-economic domain, the following have been identified as some of its indicators: sex/gender, age, marital status, religion, length of residence, occupation, education, income and household size [6, 32, 35].

Occupation. Occupation is referred to in a broad perspective as a persistent activity that a person wants or is gratified to do to live well as a valued citizen. It is essential to consider that another can ignore what one considers valued, as an occupation is a relative category that is subjectively self-defined. An individual's occupation is, directly and indirectly, connected to their socio-economic status [42]. According to Occupational Therapists, occupation is accepted and illustrated as contributing to people, groups, and populations' quality of life [55].

Education. There are two critical explanations for using schooling as a concept for calculating socio-economic status, aside from face validity. First, during their lives, those who complete additional years of education may experience various positive outcomes. Their incomes may be higher, employment easier to obtain, and better health care [17, 15]. As a result of the commitment of individuals and society to education, there are also likely to be spill over effects on the household and culture. In other words, other forms of socio-economic status are directly linked to higher levels of education. To the point that, for example, these other factors are difficult to quantify, permanent as opposed to even after income regulation.

Income. Household size, age and gender of household members, household composition, schooling, health, social capital, assets and endowments and jobs, among others, are the significant factors influencing household income. There are also community variables that influence household revenues substantially, such as weather, prices and infrastructure [13]. The empirical evidence indicates that household size and composition are closely linked to household income. Household size and dependency ratio decreased per capita household income [54]. The schooling of household members is also found to positively influence household income, among other factors [22]. The income influence of the

age of household members, however, may be unclear. Households with younger workforce members are more likely to engage in non-farm occupations, gaining higher incomes in exchange. However, households with older workers appear to obtain more job experience, allowing households to earn higher incomes [54].

Ethnicity/Race. Researchers in the field glommed 'ethnicity' and tried to define and describe it differently in various ways. These include a distinctive marker of the communal legacy of a community that is shared and passed down over the generations [16]; a political and ideological show of an ethnic group; a peoplehood problem [11]. A sense of group identity can be extracted from real or perceived commonalities, including religion, language, and ethnicity [9]. Ethnicity is becoming a means by which some individuals get a job, be promoted to higher positions/posts, ID card to an association/organisation membership, and get resources such as land, particularly in urban areas [18].

Racial segregation in housing has also contributed to unequal access to various facilities offered by local agencies for most blacks. In disadvantaged communities, in general, and African American neighbourhoods, elected officials were more likely to slash spending and programs than in more comfortable areas [56].

Marital Status. Authors [1] investigated whether high-income married earners are more likely than a comparable single, low-income earner to live in suitable housing conditions. It utilises data from the Group Advantage Panel Study and, with propensity-score matching, discrete-time survival analysis. Results show that married high-income earners have a fair and decent housing situation than their single counterparts do. Authors [12] in America analysed housing conditions among a subset of singles, the never-married; simultaneously, they analysed possible variations in the relationship between several housing condition determinants for singles compared to the married. The results showed that certain factors such as age, gender, and several children affect the probability of maintaining good housing conditions than for married compared to singles.

Household Size. The household is the smallest decision-making unit in any society, and the decision taken daily affects the household and has a collective long-term effect globally [4]. Author [3] observed that "as the size of households declines,

participation in community development activities rises and reinforces past perceptions that community members with small household sizes will participate more than large households due to the heavier burden of household maintenance". Author [6] reports that "African household descent was patrilineal, even when the mothers were unmarried and that kinship was agnatic, consisting of extended families including three generations, and children are often raised separately from their biological parents in households, marriage was less important than descent".

Age. In [52] reported that young adults (both white and non-white) migrated to different urban areas, while families/older families (white and non-white) moved away from urban centres to suburban areas. As a result, household housing demand is linked to the age of individuals [19]. Author [40] studied the impact of demographics on the housing market. It was noted that younger generations who tend to live independently of their families have also contributed to an increase in housing demand and that housing markets are heavily affected by these demographic factors.

Gender. The word "gender" covers the sexual roles, behaviours and values that cultures and societies deem suitable for men and women to be socially identified [20]. Therefore, the sex of an entity is thus culturally and socially constructed [27]. Gender disparities were added to the others found by those interested in depicting 'unfairly structured cities' to be gender-sensitive [37]. Housing interactions are often significantly impacted by age, which intersects with gender to establish dynamic differences in the state of housing. For example, single, divorced or widowed women with a high proportion of senior citizens living alone are not more likely than younger women to be exposed to good housing conditions [58].

Religion. It is possible to consider religion in two linked but distinct forms, material and spiritual. Religion is materially conceived as establishments, social classes and religious interests (i. e. institutions/officials). From a theological viewpoint, religion is concerned with social and individual conduct models that help believers organise their daily lives [8]. Authors [30] argue that religion influence gender fairness through a variety of mechanisms including socialisation of ethical values and norm, and emphasis on separate

spheres of conscientiousness where women hold familiar roles and are subordinate, and through political activities. Religious identity is more critical than ethnic identity and serves to activate ethnicity. Religious and ethnic differences have led to segregation trends pronounced in Bauchi and Jos and most states in Northern Nigeria [25]. In most northern towns and cities, prevalent violent ethnoreligious failures have led to new phenomena in neighbourhood/settlement structures [26].

Concept of Housing Condition. "Housing is defined as "the process of providing adequate physical infrastructure and social amenities (services) to a large number of residential buildings permanently in planned, decent, healthy and sanitary communities to meet the basic and special needs of the population" [47]. Several variables have been highlighted to have significantly contributed to housing, including socio-economic status, income status, consumer education level, etc. As stated by [29], a good quality house should include a good roof to keep out rain and downpour; good walls and doors to protect against bad weather conditions and to keep out animals; sun shades around the house to protect it from direct sunlight in hot weather and retain reasonable heat in cold weather condition; wire netting at windows and doors to keep out insects like house flies, mosquitos etc.

Any of the many variables that make up the standard of housing are the house's physical condition. In every neighbourhood, housing quality should be such that it meets minimum health requirements and good living standards but should also be affordable for all household categories [10]. In Nigeria, [4] reported that the Public Health Laws of Nigeria (1959) stipulates conditions required of a residence in Nigeria. Section 6 of the law explains conditions of nuisance, whose existence makes housing units unsanitary and hazardous. Houses should not be damp, poorly ventilated, littered with waste or lack basic sanitary facilities. In addition, it stipulates that residential units should be accessible by road, have sound drainage systems, appropriate waste management facilities, and daily and safe water supply sources. The physical condition of the abode is among several variables that create housing quality.

Theory of Housing Adjustment. The theory that is most relevant to housing conditions is that of Housing Adjustment. Housing Adjustment theory

developed by [43] defines the way households determine their housing conditions as a dynamic process shaped by social context, the characteristics of dwelling units, and communities. The authors identified the two criteria used by households to evaluate their housing conditions to be the family norm and cultural norms. The primary implication of the Family Housing Change theory is that housing conditions are susceptible to social and economic backgrounds, the physical characteristics of housing units, and communities. In this case, family and cultural expectations reflect the "aspired" or "ideal" housing situation that individuals most want to have in their lifecycle at any point in time. This afore listed inclination of housing condition served as the base of this study.

It is clear from the above theory that housing conditions depend on the context of society and economics, the physical characteristics of housing units, and communities. Therefore, this study aims to determine how individual socio-economic characteristics have influenced housing in the Bauchi metropolis.

Conceptual Framework for Socio-economic Characteristics and Housing Condition presents in Figure 1.

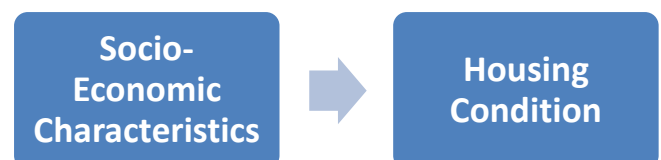

Figure 1 – Socio-Economic Characteristics Affecting Housing Condition

METHODOLOGY

Bauchi Metropolis comprise eight administrative wards (units). These are Hardo Ward, Dan'iya Ward, Makama A Ward, Makama B Ward, Dan Amar A Ward, Dan Amar B Ward, Dawaki Ward and Dankade Ward, respectively. The research methodology adopted is a quantitative approach. A 5-point Likert scale-based questionnaire was developed and administered to 380 households in the study area. The sample selection was adapted from other social science researchers

(such as [45, 12]) in Nigeria. Two neighbourhoods were selected from each residential density zone, and a total of 63 households were systematically sampled from each of the residential neighbourhoods making a total of 380 households. The data collected for the study was analysed through descriptive statistics (mean ranking) using SPSS Version 22.

RESULTS

Socio-economic characteristics of households in Bauchi Metropolis. From the respondents' responses (revealed in table 1), the result indicates that most decision-makers in the households within the metropolis of Bauchi were citizens.

Table 1 – Socio-Economic Characteristics of Respondents

	Variables	High Density, % (N)	Medium Density, % (N)	Low Density, % (N)	TOTAL
Sex	Male	26 (67)	30.2 (78)	24 (62)	80.2 (207)
	Female	8.1 (21)	3.1 (8)	8.5 (22)	19.8 (51)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Age	Under 30	10.1 (26)	15.5 (40)	19.0 (49)	44.6 (115)
	31– 60	20.2 (52)	17.1 (44)	10.9 (28)	48.1 (124)
	61 and above	3.9 (10)	0.8 (2)	2.7 (7)	7.4 (19)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Marital Status	Single	10.9 (28)	15.9 (41)	15.1 (39)	41.9 (108)
	Married	21.7 (56)	16.7 (43)	14.3 (37)	52.7 (136)
	Divorced	0.4 (1)	0.8 (2)	2.3 (6)	3.5 (9)
	Widowed	1.2 (3)	0.0 (0)	0.8 (2)	1.9 (5)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Tribe of Respondents	Hausa/Fulani	29.5 (76)	30.6 (79)	15.5 (40)	75.6 (195)
	Yoruba	2.7 (7)	0.8 (2)	3.1 (8)	6.6 (17)
	Igbo	0.0 (0)	0.8 (2)	7.8 (20)	8.5 (22)
	Others	1.9 (5)	1.2 (3)	6.2 (16)	9.3 (24)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Occupation	Civil	17.4 (45)	12.0 (31)	11.6 (30)	41.1 (106)
	Business	8.5 (22)	8.9 (23)	10.9 (28)	28.3 (73)
	Farmer	3.5 (9)	3.9 (10)	2.7 (7)	10.1 (26)
	Others	4.7 (12)	8.5 (22)	7.4 (19)	20.5 (53)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Income	Less than 30,000	8.1 (21)	10.1 (26)	9.7 (25)	27.9 (72)
	N31,000–N60,000	8.1 (21)	16.3 (42)	14.7 (38)	39.1 (101)
	N61,000–N90,000	10.1 (26)	3.9 (10)	4.7 (12)	18.6 (48)
	N91,000 and above	6.2 (16)	3.1 (8)	5.0 (13)	14.3 (37)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Educational Status	Informal Education	1.6 (12)	3.5 (9)	1.9 (5)	7. (18)
	Primary School	10.5 (27)	8.1 (21)	7.4 (19)	26.0 (67)
	Secondary School	9.3 (24)	11.6 (30)	6.6 (17)	27.5 (71)
	Diploma	7.4 (19)	8.5 (22)	12.8 (33)	28.7 (74)
	First Degree	5.4 (14)	1.6 (4)	3.9 (10)	10.9 (28)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Religion of Respondents	Islam	31.4 (81)	31.8 (82)	28.7 (74)	91.9 (237)
	Christianity	1.9 (5)	1.2 (3)	3.5 (9)	6.6 (17)
	Others	0.8 (2)	0.4 (1)	0.4 (1)	1.6 (4)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)
Household Size	Less than 5	29 (11.2)	26 (10.1)	30 (11.6)	85 (32.9)
	6–10 persons	12.8 (33)	15.9 (41)	12.8 (33)	41.5 (107)
	11–15 persons	5.4 (14)	3.9 (10)	4.3 (11)	13.6 (35)
	16–20 persons	3.5 (9)	3.1 (8)	2.7 (7)	9.3 (24)
	21 persons and above	1.2 (3)	0.4 (1)	1.2 (3)	2.7 (7)
	TOTAL	34.1 (88)	33.3 (86)	32.6 (84)	100 (258)

26% were male from the high density, 30.2% from the medium density and 24% from the low density. While 8.1% from the high density, 3.1% from the medium and 8.5% from the low density were women. Respondents within the age range of 31-60 years were 20.2% from the high density, 17.1% from the medium density 10.9% from the low density. Respondents with an age bracket of 61 years and above are 3.9% from the high density, 0.8% from the medium density and 2.7% from the low density. These findings correspond with findings by [14]. Single respondents accounted for 10.9% from the high density, 15.9% from the medium density and 15.1% from the low density. The survey indicates that 21.7% of the respondents were married from the high density, 16.7% from the medium and 14.3% from the low density. At the same time, 0.4% divorcees were from the high density, 0.8% from the medium density and 2.3% from the low density. Widow's account for 1.2% of the high density and 0.8% of the low density.

The study also reveals that about 29.5% of respondents are Hausa/Fulani from the high density, 30.6% from the medium density and 15.5 % from the low density. 2.7% are Yoruba from the high, 0.8% in the medium, and 3.1% in the low-density area. 0.8% and 7.8 % are Igbo from the medium and low-density areas, respectively and others tribes accounted for 9.3% in the whole study area. This finding corresponds with other studies such as [14, 45].

The households' occupation shows that civil servants constitute 41.1% in the whole study area, about 17.4% percent from the high-density area, 12.0% from the medium density, and 11.6% from the low-density area. Respondents engaged in high-density areas are 8.5% and 8.9% in the medium density area. Farmers accounted for 3.5% in the high-density area, 3.9% from the medium density and 2.7% from the low-density area. This indicates that most of the respondents in the study area have the means to derive some income. These findings correspond with findings by studies such as [14, 45].

Also, analysis of households' income indicates that 8.1% of respondents from the high density earn less than N30, 000, 10.1 % from the medium density and 9.7% from the low-density area. Those who earn an income of N31,000 to N60,000 constitutes 8.1% from high density, 16.3% from the medium density, while 14.7% from the low density. Those who earn an income

within the range of N61,000 to N90,000 constitutes 10.1% from high density, 3.9% from the medium density, while 124.7% from the low density. Those who earn N91, 000 and above constitute 6.2% from high density, 3.1% from medium density and 5.0% from low density. This corresponds with findings from the study of [45].

The result of households' educational level shows that 1.6% of respondents from high density have been too informal schools, 3.5% of respondents from medium density and 1.9% from the low density. Those with primary school certificates constitute 10.5% from the high density, 8.1% from the medium density, and 7.4% from the low density. Those with secondary school certificates constitute 9.3% from high density, 11.6% from medium and 6.6%. Those with diploma certificates constitute 7.4% from high density, 8.5% from medium density and 12.8% from low density. First-degree holders accounted for 5.4% from high density, 1.6% from medium density, and 3.9% from low density. These are similar to the findings by [14], which stated that the majority of households heads within the high-density area of the Bauchi metropolitan area have post-secondary school certificates. Other studies with similar findings include [1, 46, 14].

Also, the study revealed that 31.4% of the respondent from high density, 31.8% of the households from medium density and 28.7% from the low-density practice Islam as a religion. 1.9% of the respondents from High density, 1.2% from the medium density and 3.5% from the low-density practice Christianity as faith while only 0.8% from the high density, 0.4% from medium density and 0.4% from low-density practice other forms (s) of religion. This corresponds with [45] findings, which stated that the majority of respondents of the residents of the Bauchi metropolitan area practice the Islamic religion. Other studies with similar findings include [1, 46, 14].

Also, the study reveals that 29% of respondents from high density had less than five members within the fold of their households, 26% from medium density and 30% from the low density. 12.8% from high density, 15.9% from medium density and 12.8% from the low density of the study area stated that they were have 6-10 persons in their households. Household size of 11-15 members is 5.4% of the respondent from the high density, 3.9% from medium density and 4.3 % are from the low density. Respondents with households' members between 16-20

household members are 3.5% from the high density, 3.1% from the medium density and 2.7% from the low density. This study corresponds with findings by [14].

Housing Condition in Bauchi Metropolis

Housing Condition in High Density Areas. The findings on the housing condition in the high-density areas in Table 2 reveal that the well's condition is found to be in good condition, ranked 1st with $M=3.88$, $SD=1.06$.

Table 2 – Housing Condition in High-Density Areas of Bauchi Metropolis (N=88)

Physical Characteristics	Mean	Std. Deviation	Ranking	Remark
Well	3.8750	1.05930	1	Good
Tiles	3.8295	1.13686	2	Good
Sancerre	3.7841	.97614	3	Good
Cemented	3.7727	1.03643	4	Good
Burnt Bricks	3.6591	1.07089	5	Good
Aluminum	3.6477	1.13502	6	Good
WC Toilet	3.5568	1.12299	7	Good
Generator	3.5455	1.20257	8	Good
Well Equipped Kitchen	3.5227	1.17422	9	Good
Toilet and Bathroom Facilities	3.5000	1.21296	10	Good
Bore hole	3.4545	1.17355	11	Good
Kitchen without modern Facilities	3.3977	1.21806	12	Fair
Rendered and painted	3.3523	1.38165	13	Fair
Clay/Mud Block	3.3295	1.04740	14	Fair
Terrazzo	3.3295	.96754	15	Fair
Corrugated Iron Sheet	3.3068	1.08657	16	Fair
Electricity from public main	3.3068	1.20686	17	Fair
No finishing at all	3.2045	1.18573	18	Fair
Pit Toilet	3.1932	1.15329	19	Fair
Pipe Borne	3.1818	1.36074	20	Fair
Waste Disposal Facilities	3.0795	1.42411	21	Fair
Asbestos	3.0341	.96429	22	Fair
Kerosene Lamp	2.9205	1.01960	23	Fair
Rendered without Paint	2.7727	1.28410	24	Fair

The tiles floor finishing is also in good condition, ranked 2nd with $M=3.83$, $SD=1.14$, and sand crete ranked 3rd with $M=3.78$, $SD=1.98$. Cemented floor finishes ranked 4th with $M=3.78$, $SD=1.04$. Burnt Bricks was also in good condition with $M=3.66$, $SD=1.07$ ranked 5th respectively. The condition of electricity/lighting (use of kerosene lamp) has $M=2.92$, $SD=1.02$ ranked 23rd and houses rendered without Paint has $M=2.77$, $SD=1.28$ and was ranked 24th. Therefore, the result above indicates that most of the physical characteristics of housing conditions were in fair condition while some were in good condition.

Housing condition in the Medium Density Area. Table 3 reveals the housing condition in the medium density of the Bauchi metropolis.

Table 3 – Housing Condition in Medium Areas of Bauchi Metropolis (N=76)

Physical Characteristics of Housing	Mean	Std. Deviation	Ranking	Remarks
Well	3.8684	1.01117	1	Good
Kerosene Lamp	3.6447	1.25117	2	Good
Sand Crete	3.5921	1.04789	3	Good
Burnt Bricks	3.5658	1.04990	4	Good
Cemented	3.5395	1.01247	5	Good
WC Toilet	3.5132	1.19436	6	Good
Generator	3.5000	1.25963	7	Good
Kitchen without modern Facilities	3.4079	1.28766	8	Fair
Corrugated Iron Sheet	3.4079	1.10969	9	Fair
Rendered without Paint	3.3816	1.28548	10	Fair
Pipe Borne	3.3684	.99119	11	Fair
Waste Disposal Facilities	3.3553	1.13964	12	Fair
Well Equipped Kitchen	3.3026	1.20022	13	Fair
Terrazzo	3.2632	1.03754	14	Fair
Rendered and painted	3.2368	1.32533	15	Fair
Pit Toilet	3.2237	1.29201	16	Fair
Aluminum	3.2237	1.15006	17	Fair
Toilet and Bathroom Facilities	3.1974	1.14333	18	Fair
Clay/Mud Block	3.1579	.99402	19	Fair
Electricity from public	3.1579	1.09609	20	Fair

Physical Characteristics of Housing	Mean	Std. Deviation	Ranking	Remarks
main Source				
Bore hole	3.0789	1.14033	21	Fair
No finishing at all	3.0526	1.35543	22	Fair
Asbestos	3.0000	1.32665	23	Fair
Tiles	2.9605	1.38025	24	Fair

The households in the study area agreed that the condition of the well is found to be in good condition with $M=3.87$, $SD=1.01$ ranked 1st, source of lightning (kerosene lamp) is also in good condition. On the other hand, the sand creates with $M=3.64$, $SD=1.25$ and $M=3.59$, $SD=1.05$ respectively and as such were ranked 2nd and 3rd respectively. On the other hand, their kitchen without modern facilities and corrugated iron sheet has $M=3.40$, $SD=1.28$ and $M=3.40$, $SD=1.10$ and was ranked 8th and 9th respectively. On the other hand, tiles were ranked 24th with $M=2.96$, $SD=1.38$ and were in fair condition. Therefore, the result above indicates that most of the physical characteristics of housing conditions were fair while few were good.

Housing condition in Low-Density Area. Respondents in the low-density area of the study area reported that the condition of toilets (WC toilets) was excellent condition with $M=4.08$, $SD=1.02$ ranking 1st (Table 4).

Table 4 – Housing Condition in Low-Density Areas of Bauchi Metropolis (N=94)

Physical Characteristics	Mean	Std. Deviation	Rank	Remark
WC Toilet	4.0851	1.02296	1	Good
Tiles	4.0213	1.00513	2	Good
Terrazzo	3.8723	1.09970	3	Good
Rendered and painted	3.8085	1.25532	4	Good
Well Equipped Kitchen	3.7553	1.19754	5	Good
Aluminum	3.7234	1.13027	6	Good
Well	3.7234	1.03076	7	Good
Cemented	3.7021	1.14375	8	Good
Generator	3.6915	1.98403	9	Good
Sand Crete	3.6702	1.19487	10	Good
Bore Hole	3.6383	1.04574	11	Good
Pipe Borne	3.4894	1.09490	12	Good
Pit Toilet	3.4787	1.04448	13	Good
Kerosene Lamp	3.4043	1.26422	14	Fair
R Rendered without Paint	3.4043	1.11026	15	Fair
Corrugated Iron	3.3404	1.10281	16	Fair

Physical Characteristics	Mean	Std. Deviation	Rank	Remark
Sheet				
Asbestos	3.2021	1.23201	17	Fair
Burnt Bricks	3.1915	.97580	18	Fair
Electricity from Public main Source	3.0745	1.25501	19	Fair
Toilet and Bathroom Facilities	3.0745	1.54669	20	Fair
Waste Disposal Facilities	3.0213	1.31965	21	Fair
Kitchen without modern Facilities	2.9681	1.22213	22	Fair
Clay/Mud Block	2.8723	1.17532	23	Fair
No finishing at all	2.6809	1.27180	24	Fair

The floor finishing was also in good condition, with tiled floors having $M=4.02$, $SD=1.00$ ranking 2nd and terrazzo floors with $M=3.87$, $SD=1.00$ ranked 3rd. Electricity from the primary Public Source has $M=3.07$, $SD=1.25$ and was ranked 19th. Therefore, the result above indicates that the majority of housing characteristics were in good condition.

Effect of socio-economic characteristics of households on housing condition in Bauchi Metropolis

Effect of socio-economic characteristics of households on housing condition in the study area. Ordinal Regression Analysis was used to investigate the effect of socio-economic factors on housing conditions. The explanatory factors with socio-economic features were placed into the entry form, while the dependent variables were entered as the housing condition. The ordinal regression model was used to generate the model summary, model coefficient test, and variables in the equation.

The variable in the equation table above in Table 5, which indicates the significant association between socio-economic variables and housing conditions. The table labelled variables in the equation contain information about each explanatory variable's contribution. Gender and occupation were the most important determinants of housing conditions since they have a considerable impact. Age, marital status, other types of work, income, education level, religion, and household size, on the other hand, were shown to have a less significant impact and hence did not add considerably to the model's predictive ability. As a result, the only socio-economic characteristics variables that persisted were gender and farming as a form of occupation.

Table 5 – Variables in the equation

		Estimate	Std. Error	Wald	Df	Sig.	95% Confidence Interval	
							Lower Bound	Upper Bound
Threshold	[hc2 = 1.00]	-9.874	2.178	20.554	1	.000	-14.143	-5.606
	[hc2 = 2.00]	-4.456	1.912	5.428	1	.020	-8.204	-.707
	[hc2 = 3.00]	-.940	1.884	.249	1	.618	-4.633	2.753
Location	[Gender=1.00]	1.240	.363	11.681	1	.001	.529	1.950
	[Gender=2.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Age=1.00]	-.601	.644	.870	1	.351	-1.862	.661
	[Age=2.00]	-.650	.586	1.229	1	.268	-1.799	.499
	[Age=3.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Status=1.00]	-2.023	1.098	3.392	1	.066	-4.176	.130
	[Status=2.00]	-1.695	1.081	2.458	1	.117	-3.813	.424
	[Status=3.00]	-3.295	1.331	6.132	1	.013	-5.903	-.687
	[Status=4.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Tribe=1.00]	-.436	.497	.770	1	.380	-1.411	.538
	[Tribe=2.00]	-1.463	.713	4.210	1	.040	-2.861	-.065
	[Tribe=3.00]	-.221	.643	.118	1	.731	-1.481	1.039
	[Tribe=4.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Occupation=1.00]	-.384	.409	.882	1	.348	-1.186	.418
	[Occupation=2.00]	-.428	.417	1.050	1	.305	-1.246	.390
	[Occupation=3.00]	-2.407	.616	15.257	1	.000	-3.615	-1.199
	[Occupation=4.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Income=1.00]	.010	.458	.000	1	.983	-.888	.907
	[Income=2.00]	-.567	.418	1.842	1	.175	-1.385	.252
	[Income=3.00]	-.287	.483	.354	1	.552	-1.233	.659
	[Income=4.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Education=1.00]	.584	.678	.743	1	.389	-.744	1.913
	[Education=2.00]	-.134	.533	.063	1	.802	-1.178	.910
	[Education=3.00]	-.250	.501	.248	1	.618	-1.232	.733
	[Education=4.00]	-.045	.499	.008	1	.929	-1.022	.933
	[Education=5.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Religion=1.00]	-1.586	1.099	2.081	1	.149	-3.741	.569
	[Religion=2.00]	-.834	1.179	.501	1	.479	-3.146	1.477
	[Religion=3.00]	0a	.	.	0	.	.	.
	[Family=1.00]	.319	.833	.147	1	.701	-1.314	1.953
	[Family=2.00]	.535	.822	.423	1	.515	-1.076	2.145
	[Family=3.00]	.964	.883	1.193	1	.275	-.766	2.694
	[Family=4.00]	.302	.912	.110	1	.740	-1.485	2.090
	[Family=5.00]	0a	.	.	0	.	.	.

Test of model coefficient

Table 6 indicates the test of the model coefficient which was used in checking whether the new model with explanatory variable (age, gender, marital status, tribe, income, education level, religion, household size, occupation and housing type) is an improvement over the baseline model (the null model). The goodness fit test of the model shows that the model is fitted and suitable for the analysis as it produced a highly significant p-value of .006.

Table 6 – Tests of Model Coefficients

Model	-2 Log Likelihood	Chi-Square	Df	Sig.
Intercept Only	444.475			
Final	398.342	46.133	25	.006

Model summary

The Pseudo R² in logistic regression is shown in Table 7, and it illustrates how the explanatory factors explain much variation in the outcome. For example, gender, age, marital status, tribe,

occupation, income, education, religion, and family size could explain 16.4% to 19.6% of the variables in the research conclusion.

Table 7 – Model Summary

Step	Cox & Snell R ²	Nagelkerke R ²
1	.164	.196

CONCLUSIONS

The study results showed that most households are engaged and have a means of earning money, the income level is low for all the three densities are generally low, and their household size is large. The result of the study is consistent with other reports that the housing situation is generally decent in current densities, although few are good and evil. Notably, the low densities have most of their basic infrastructures in good and fair condition. Furthermore, the study showed that socio-economic characteristics have a significant impact on housing conditions and that gender and agriculture as a type of occupation are the only variables with socio-economic characteristics that significantly impact the condition of housing. This complies with the results of [3] that gender is a determinant of the condition of housing. Authors [5] also claimed that occupation correlates positively and substantially with housing conditions.

The following suggestions are given to help improve the housing situation in Bauchi Metropolis to the findings and conclusions drawn from the study.

The approach to community engagement should be launched through residential communities in the metropolis of Bauchi, where people can be active in improving their housing conditions and maintaining available public facilities such as Pipe Borne water, roads etc.

There is an urgent need to provide integrated urban infrastructures and services to reduce existing deficiencies and meet the increasing need for rapidly expanding infrastructural facilities in the study area, especially in the high and medium densities where most of their infrastructures are unsatisfactory.

Poor housing conditions are intricately linked to and indeed informed by poverty, so the government has a definite role to play in addressing the nation's high unequal level of income. The government's programs for poverty alleviation should be stepped up to reduce the country's unemployment rate. In addition, the provision of employment opportunities is needed in the area.

Organised private sectors should promote small-scale companies and institutions to create job opportunities and high-quality education for people of the study region to improve their financial and social well-being.

REFERENCES

1. Abdullahi, A., Mohd, R. Y., Alias, R., & Rohasliney, H. (2015). *Factors Determining Visitors' Willingness to Pay for Conservation in Yankari Game Reserve, Bauchi, Nigeria*. *International Journal of Economics and Management*, 9(S), 95–114.
2. Abiodun, P. B., & Segun, A. O. (2005). An Assessment of Housing Status in a Typical Nigerian Town. *Journal of Applied Sciences*, 5(3), 437–440. doi: [10.3923/jas.2005.437.440](https://doi.org/10.3923/jas.2005.437.440)
3. Adebisi, I. I., Okeyinka, Y. R., & Ayinla, A. K. (2018). Appraisal of the impact of the gender of household heads on housing condition in Egbeda-Iragbiji, Osun State, Nigeria. *Journal of African Studies and Development*, 10(2), 19–28. doi: [10.5897/jasd2016.0429](https://doi.org/10.5897/jasd2016.0429)
4. Adeleye, O. (2014). *An Assessment of Housing Satisfaction among Pre-Degree Students of Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria*. *Civil and Environmental Research*, 6(8), 169 – 178.
5. Agbor, E. A., Ojikpong, B., Inah, O. & Obia, A. E. (2016). *Impact of Socio-Economic Characteristics on the Quality of Housing Environment in Ikom Urban, Cross River State, Nigeria*. *American International Journal of Contemporary Research*, 6(6), 485–514.
6. Aigbavba, C. O., & Thwala, W. D. (2011). *Housing Experience of South African Low-Income Beneficiaries*. Retrieved from <http://ascpro0.ascweb.org/archives/cd/2011/paper/CPRT256002011.pdf>

7. Akinbile, L. A. (2007). Standardization of Socio-Economic Status (SES) Scale for Farm Families in South West Nigeria. *Journal of Social Sciences*, 14(3), 221–227. doi: [10.1080/09718923.2007.11978352](https://doi.org/10.1080/09718923.2007.11978352)
8. Alanamu, S. (2004). Ethno-religious conflict in Nigeria. *African Profile*, 1(1), 51–53.
9. Anthias, F., Cain, H., & Yuval-Davis, N. (2005). *Racialized boundaries: Race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London: Routledge.
10. Aribigbola, A. (2011). Housing Affordability as a Factor in the Creation of Sustainable Environment in Developing World: The Example of Akure, Nigeria. *Journal of Human Ecology*, 35(2), 121–131. doi: [10.1080/09709274.2011.11906397](https://doi.org/10.1080/09709274.2011.11906397)
11. Beissinger, M. (2008). A New Look at Ethnicity and Democratization. *Journal of Democracy*, 19(3), 85–97. doi: [10.1353/jod.0.0017](https://doi.org/10.1353/jod.0.0017)
12. Bello, A., & Egresi, I. (2017). [Housing conditions in Kano, Nigeria: a qualitative assessment of adequacy](#). *Analele Universitatii din Oradea, Seria Geografie*, 2, 205–229.
13. Benin, S., & Randriamamonjy, J. (2008.) *Estimating Household Income to Monitor and Evaluate Public Investment Programs in Sub-Saharan Africa*. Retrieved from <http://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/10524/filename/10525.pdf>
14. Bogoro, A. G., & Babanyara, Y. Y. (2011). [Evacuation of solid waste in residential areas of Bauchi metropolis, Nigeria](#). *Journal of Environmental Sciences and Resource Management*, 3, 10-29.
15. Borland, J. (2002). New Estimate of the Private Rate of Return to University Education in Australia. *Melbourne Institute Working Paper No. 14/02*, Melbourne Institute of Applied Economic and Social Research, University of Melbourne.
16. Bradley, H. (2016). *Fractured Identities: Changing Patterns of inequality*. Cambridge: Polity Press.
17. Card, D. (2001). [Estimating the Return to Schooling: Progress on Some Persistent Econometric Problems](#). *Econometrica*, 69(5), 1127–1160.
18. Chon-Smith, C. (2006). *Asian American and African American Masculinities: Race, citizenship, and culture in post-civil rights* (Doctoral thesis). Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/0c8255gj>
19. Clark, W., & Dieleman, F. (2017). *Households and Housing: Choice and outcomes in the housing market*. London: Taylor and Francis.
20. Connell, R. W. (2013). *Gender and Power: Society, the person and sexual politics*. New York: John Wiley & Sons.
21. Dekker, K., & Bolt, G. (2005). Social Cohesion in Post-war Estates in the Netherlands: Differences between Socioeconomic and Ethnic Groups. *Urban Studies*, 42(13), 2447–2470. doi: [10.1080/00420980500380360](https://doi.org/10.1080/00420980500380360)
22. Estusdillo, J., Sawada, Y., & Otsuka, K. (2008). *Poverty and Income Dynamics in Philippine Villages, 1985-2004*. Retrieved from http://www3.grips.ac.jp/~globalcoe/e/publications/working_papers/empirical/GCOE_EWP4.pdf
23. Fairburn, J., & Braubach, M. (2010). [Social inequalities in environmental risks associated with housing and residential location](#). In *Environment and health risks: a review of the influence and effects of social inequalities* (pp. 33–76).
24. Galobardes, B. (2006). Indicators of socioeconomic position (part 2). *Journal of Epidemiology & Community Health*, 60(2), 95–101. doi: [10.1136/jech.2004.028092](https://doi.org/10.1136/jech.2004.028092)
25. Gambo, Y. L. (2009). *Impact of Violent Ethno-Religious Conflict on Residential Property Value Determinants in Northern Nigeria* (Master's thesis), University of Lagos.

26. Gambo, Y. L., & Omirin, M. M. (2012). *Ethno Religious Conflict and Settlement Pattern in Northern Nigeria*. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 3(3), 129–135.
27. Grossman, A. H., D'augelli, A. R., & Frank, J. A. (2011). Aspects of Psychological Resilience among Transgender Youth. *Journal of LGBT Youth*, 8(2), 103–115. doi: [10.1080/19361653.2011.541347](https://doi.org/10.1080/19361653.2011.541347)
28. Hall, P. A., Soskice, D. (2001). *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford: Oxford University Press.
29. Ibimilua, A. F., & Ibitoye, O. A. (2015). *Housing Policy in Nigeria: An Overview*. *American International Journal of Contemporary Research*, 5(2), 1–7.
30. Inglehart, R., & Norris, P. (2010). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
31. Jiboye, A. (2004). *An Assessment of the Influence of Socio-Cultural Factors on Housing quality in Osogbo, Nigeria* (Master's thesis), Obafemi Awolowo University.
32. Jiboye, A. (2010). *The Correlates of Public Housing Satisfaction in Lagos, Nigeria*. *Journal of Geography and Regional Planning*, 3(2), 17–28.
33. Jiboye, A. D., & Ogunshakin, L. (2010). The Place of the Family House in Contemporary Oyo Town, Nigeria. *Journal of Sustainable Development*, 3(2). doi: [10.5539/jsd.v3n2p117](https://doi.org/10.5539/jsd.v3n2p117)
34. Jiboye, D. (2010). Evaluating Users' Household-Size and Housing Quality in Osogbo, Nigeria. *Ethiopian Journal of Environmental Studies and Management*, 3(2). doi: [10.4314/ejesm.v3i2.59825](https://doi.org/10.4314/ejesm.v3i2.59825)
35. Kearney, A. R. (2006). Residential Development Patterns and Neighborhood Satisfaction. *Environment and Behavior*, 38(1), 112–139. doi: [10.1177/0013916505277607](https://doi.org/10.1177/0013916505277607)
36. King, A. D. (1976). *Colonial Urban Development: Culture, Social Power and Environment*. London: Routledge and Kegan Paul.
37. Kluegel, J. R., & Smith, E. R. (2017). *Beliefs about inequality: Americans' views of what is and what ought to be*. London: Taylor and Francis.
38. Lanrewaju, F. (2012). Urbanization, housing quality and environmental degeneration in Nigeria. *Journal of Geography and Regional Planning*, 5(16), 422–429. doi: [10.5897/jgrp12.060](https://doi.org/10.5897/jgrp12.060)
39. Lee, G. S., Schmidt-Dengler, Sh., Felderer, B., & Helmenstein, Ch. (2001). Australia Demography and Housing Demand: Is there a connection. *Empirica*, 28, 259–276. doi: [10.1023/A:1011819301465](https://doi.org/10.1023/A:1011819301465)
40. Lees, L. (2008). Gentrification and Social Mixing: Towards an Inclusive Urban Renaissance? *Urban Studies*, 45(12), 2449–2470. doi: [10.1177/0042098008097099](https://doi.org/10.1177/0042098008097099)
41. Mallo, D. M., & Anigbogu, N. A. (2009). *Housing quality between residential neighbourhoods in Jos, Nigeria*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/235909958_HOUSING_QUALITY_BETWEEN_RESIDENTIAL_NEIGHBOURHOODS_IN_JOS_NIGERIA
42. Marmot, M., & Wilkinson, R. G., (2006). *Social Determinants of Health*. Oxford: Oxford University Press.
43. Morris, E. W., & Winter, M. (1975). A Theory of Family Housing Adjustment. *Journal of Marriage and the Family*, 37(1), 79. doi: [10.2307/351032](https://doi.org/10.2307/351032)
44. Muhammad, M. S., Kasim, R., & Martin, D. (2015). An Evaluation of Factors Influencing Residential Segregation in Selected Areas of Bauchi Metropolis, Northern Nigeria. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. doi: [10.5901/mjss.2015.v6n2s1p127](https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n2s1p127)
45. Muhammad, M. S., Kasim, R., Martin, D., Aliyu, A. A. (2015). *Framework of the Existing Patterns of Residential Segregation and Housing Quality in Nigeria*. *Research on Humanities and Social Sciences*, 8(12), 33–41

46. Muhammad, S. I., Mohd, R. Y., Abdullahi, A., Abdulmajid, J. A., Sadiq, A. M., Abubakar, S., ... & Hamisu, A. B. (2017). *Estimating Non Users Willingness to Donate For Improved Conservation of Yankari Game Reserve, Bauchi Nigeria: Latent Class Approach*. *Journal Of Humanities And Social Science*, 22(11), 42–52
47. Ogundahunsi, D. S., & Adejuwon, S. A. (2014). *Housing Condition and health relationship in Ijeda-Ijesa and Iloko-Ijesa, Osun State, Nigeria*. Retrieved from https://globaljournals.org/GJHSS_Volume14/1-Housing-Condition-and-Health.pdf
48. Oladipo, F. & Adekunle, O. (2010). Empirical Determination of Socio-economic Status and its relationship with selected characteristics of rural male farmers in Kwara State, Nigeria. *Research Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 6(1), 64–76.
49. Olayiwola, L., Adeleye, O., & Jiboye, A. (2009). *Effects of socio-cultural factors on Housing Quality in Osogbo, Nigeria* Retrieved from <https://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB1936.pdf>
50. Rašticová, M., & Kolářová, I. (2015). Myths about ageing population. In *Innovation Vision 2020: from Regional Development Sustainability to Global Economic Growth*. Amsterdam: International Business Information Management Association (IBIMA).
51. Rašticová, M., Birčiaková, N., Kolářová, I., & Rampulová, K. (2016). Seniors' Life Satisfaction in Regions of the Czech Republic. *Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering*, 898–908. doi: 10.1007/978-3-319-33681-7_80
52. Sabater, A., & Finney, N. (2010). *Demographic explanations for changes in ethnic residential segregation across the life course*. Retrieved from <http://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/cmist/archive-publications/working-papers/2010/2010-06-demographic-explanations.pdf>
53. The Office for National Statistics. (2005). *The National Statistics Socio-economic Classification: origins, development and use*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
54. Tuyen, T. Q., Lim, S., Cameron, M. P., & Huong, V. V. (2014). Farmland loss and livelihood outcomes: a microeconomic analysis of household surveys in Vietnam. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 19(3), 423–444. doi: 10.1080/13547860.2014.908539
55. Wilcock, A. A. (2007). Occupation and Health: Are They One and the Same? *Journal of Occupational Science*, 14(1), 3–8. doi: 10.1080/14427591.2007.9686577
56. Williams, D. R., & Collins, C. (2001). Racial residential segregation: a fundamental cause of racial disparities in health. *Public health reports*, 116(5), 404–416. doi: 10.1093/phr/116.5.404
57. Woldegies, B. D. (2014). *Economic Empowerment Through Income Generating Activities and Social Mobilization: The Case of Married Amhara Women of Wadla Woreda, North Wollo Zone, Ethiopia*. Retrieved from <https://aura.antioch.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1161&context=etds>
58. Zajicek, A. M., Calasanti, T. M., & Zajicek, E. K. (2007). Pension reforms and old people in Poland: An age, class, and gender lens. *Journal of Aging Studies*, 21(1), 55–68. doi: 10.1016/j.jaging.2006.03.002

Bio-Scouring of Cotton using Protease and Pectinase from *Bacillus subtilis* Isolated from Market Waste

Chidiebere Anab-Atulomah¹, Ejikeme Nwachukwu¹

¹ Michael Okpara University of Agriculture

PMB 7267, Umuahia Umudike, Abia State, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.72-3](https://doi.org/10.22178/pos.72-3)

LCC Subject Category:
[QH540-549.5](#)

Received 20.06.2021

Accepted 28.07.2021

Published online 37.07.2021

Corresponding Author:
Chidiebere Anab-Atulomah
anab.chidiebere@mouau.edu.ng

© 2021 The Authors. This article
is licensed under a [Creative
Commons Attribution 4.0
License](#)

Abstract. The bio-scouring of cotton using protease and pectinase produced from *Bacillus subtilis* was investigated. Protease and pectinase were produced from *Bacillus subtilis* in a liquid medium using the submerged fermentation technique. Both enzymes were purified, and their scouring potential was tested on raw cotton fabrics. Pectinase was more effective than protease under optimised conditions. The optimum scouring temperature for both enzymes was between 40 °C and 50 °C, with pectinase bio-scoured fabric showing 15.5% weight loss while protease bio-scoured fabric had 14.3% weight loss. The optimum pH for pectinase scouring was pH 9 with 14.8% weight loss in the fabric, while the optimum pH for protease scoured fabric was pH 7 with 12.3% weight loss in fabric. After 120 minutes of bio-scouring, maximum weight loss was recorded for both pectinase and protease treated fabrics. The application of protease and pectinase for cotton fabric scouring revealed that they could be used as bio-scouring agents to treat textile materials.

Keywords: bio-scouring; cotton; *Bacillus subtilis*; protease; pectinase.

INTRODUCTION

Cotton is the most valuable natural source of cellulose, and its use is constantly increasing. It is highly hydrophobic and slightly coloured [5]. Pre-treatment processes are needed to prepare cotton fibres for further treatment and use, including scouring and bleaching. In these treatments, vast amounts of auxiliary agents are added. Due to the high operational temperatures, a lot of energy is consumed. Large volumes of water are used to rinse and deactivate the alkaline-scoured and bleached fabrics. Conventional scouring of cotton involves alkali (soda ash and caustic ash) and detergents to remove waxes, fats, pectin, mineral salts and other impurities from raw cotton fabrics [10]. This process effectively removes impurities but has a high demand for energy, water and auxiliary agents. The effluent generated is also ecologically undesirable. These chemicals also attack cellulose leading to heavy strength loss and weight loss in the fabric. These setbacks have led to alternative processes such as bio-scouring being considered. Bio-

scouring is a novel process based on the usage of particular enzymes to remove impurities from textile materials [9].

Consequently, the textile industry is considered one of the most extensive energy, water and chemical consumers. To adapt to the increasingly more rigorous environmental regulations and save energy and water, biotechnology-based alternatives such as the application of enzymes have been applied in the textile sector. For example, Bio-scouring with enzymes such as pectinase and protease is an alternative to alkali scouring to eliminate non-cellulose substances from the cotton-fibre surface.

The process can occur at moderate temperatures in a slightly acidic or alkaline medium, depending on the type and nature of the enzyme used. The use of enzymes in the scouring of textile materials such as cotton is gaining global recognition due to their non-toxic nature. Microorganisms are the best sources of industrial enzymes as their production is economically viable with low resource consumption and low emissions [1].

Enzymatic treatment of textiles is of great interest as it is effective under mild treatment conditions [6].

Enzymes such as pectinase and protease can be produced from bacteria and fungi using different fermentation procedures such as Solid-State Fermentation and Submerged fermentation under enhanced conditions [8]. Proteases catalyse the hydrolysis of proteins and are of different serine, alkaline, acidic, neutral and carboxyl proteases. They are produced extracellularly by microbes such as bacteria and fungi [11]. Pectinases catalyse the breakdown of pectin, a polysaccharide found in plant tissues, into smaller molecules. Both enzymes are of industrial importance. They are used in leather processing, food industries, textiles and pharmaceuticals. *Bacillus subtilis* is a widely used bacteria for the industrial production of enzymes such as amylase, pectinase and protease. They are Gram-positive bacteria found commonly in soil and below vegetation [4]. Markets in third world countries like Nigeria are sources of large amounts of waste of plant and animal origin. Hence, they are a ready source of microorganisms that can easily be cultured for different metabolic products such as enzymes.

METHODS

Collection of Materials and Samples. Three yards of raw cotton fibres were purchased from Kano Textile Mill, Nigeria. A 50 g mixed market solid waste sample of animal and plant origin was aseptically collected from Orië Ugbä market, Umuahia, Abia State Nigeria in sterile containers and labelled.

Microorganism and Enzyme Production. *Bacillus subtilis* was isolated from waste samples collected from Orië Ugbä Market, Umuahia, Abia State, Nigeria. It was identified based on cellular morphology, Gram's staining, biochemical tests and confirmed using the 16S rRNA method.

Bacillus subtilis was screened for protease production by streaking on skim milk agar plates and incubated at 37 °C for 24 hours, after which the plates were analysed for zones of hydrolysis [2]. They were screened for pectinase production using Pectin Agar Medium. They were streaked on pectin agar plates and incubated at 37 °C for 24 hours, after which the plates were flooded with 3.3% Cetyltrimethyl Ammonium Bro-

mide solution. Zones of hydrolysis were analysed [7].

Production of protease enzyme was carried out using liquid medium containing 1 ml gelatin w/v, 0.5 ml of yeast extract and 100 ml distilled water at pH seven was inoculated with 1% inoculums of 24 hours old *B. subtilis* culture. The flasks were incubated at 40 °C for 24 hours on a rotary shaker maintained at 150 rpm. After 24 hours, the broth was centrifuged at 5000 rpm at 4 °C for 20 minutes, and the cell-free supernatant was collected (crude enzyme) [2]. The crude enzyme was purified in stages using ammonium sulphate precipitation, dialysis and diethyl aminoethyl (DEAE) Column Chromatography [2]. Protease activity was determined using the caseinolytic method (Anson's modified method). One unit of the enzyme was defined as the amount of enzyme that liberates peptide fragments equivalent to 1 mg of bovine serum albumin (BSA) under the assay condition [13].

Production of pectinase was done using an essential liquid medium having a composition of 1% Pectin, 0.14% Ammonium dihydrogen sulphate, 0.2% Potassium dihydrogen phosphate, 0.6% Potassium hydrogen phosphate and 100 ml distilled water at pH 7. It was inoculated with 1ml inoculum of 24 holds *B. subtilis* culture (1×10^8 CFU/ ml). The flasks were incubated at 40 °C for 24 hours on a rotary shaker to be maintained at 150 rpm. After 24 hours, the broth was centrifuged at 5000 rpm at 4°C for 20 min, and the cell-free supernatant was collected. The supernatant was used as crude enzyme extract [1] and subsequently purified [2]. Pectinase activity was measured by estimating D-galacturonic acid by dinitrosalicylic acid (DNS) with pectin as substrate [12].

Scouring. The raw cotton fibre was treated to conventional scouring using sodium carbonate and bio-scouring using pectinase and protease.

Conventional scouring was carried out at pH 10 for two h at 40 °C. The solution for scouring contained 2 g/L Auxipon NP solution (non-ionic surfactant) phosphate buffer pH 10 and 3 g/L sodium carbonate solution (alkali). Material to liquor ratio (MLR) was kept at 1:30. The sample was first designed with a hot wash. The fibres were then dried in an oven [3].

Different parameters of bio-scouring, namely buffer pH, enzyme concentration, temperature

and period, were optimised to examine the efficiency of protease and pectinase.

Exactly 10 g of the raw cotton fibre samples were suspended in the pH buffer ranging from 3.0 to 11.0. Material to Liquid Ratio (MLR) was set at 1:30 with a varying dosage of enzyme in the range of 25% to 75% on fabric weight for a treatment time of 30, 60, 90, 120 and 150 minutes at different temperatures ranging from 30 to 70 °C. The bio-scouring process optimisation was carried out by varying one parameter simultaneously, keeping other factors constant. The experiments were performed in a water bath. After the enzymatic treatment, the fibres were given hot wash at boiling temperature for 30 minutes, air-dried and dried in a desiccator for 24 hours. The efficiency of bio-scouring for each parameter was evaluated by monitoring the weight loss of the fibres as the difference before and after the bio scouring treatment [3].

Enzyme-treated and untreated cotton fibres were conditioned at 20 ± 1 °C at least 24 h before being weighed. Weight loss was expressed as:

$$\text{weight loss, \%} = \frac{w_1 - w_2}{w_1} \times 100, \quad (1)$$

where w_1 is the conditioned weight of the sample before enzymatic treatment, and w_2 is the conditioned weight of the sample after enzymatic treatment, respectively [14].

Statistical Analysis. One-way Analysis of Variance (ANOVA) was used to analyse the data generated using R.

RESULTS

Protease Production and Assay. Protease exhibited maximum activity of 8.7U/ml after optimising various parameters and undergoing purification.

Pectinase Production and Assay. Purified pectinase exhibited maximum activity of 8.9 U/ml after optimising various parameters.

Bio-scouring. Raw cotton fibres were subjected to different scouring treatments. Scouring activity was determined by measuring weight loss.

The effect of different concentrations of alkali, pectinase and protease on the scouring of cotton fabrics was investigated. There was a significant

difference in alkali scoured fabrics in comparison to enzyme scoured fabrics. From Figure 1, it is observed that under different concentrations, pectinase scoured fabrics exhibited a significant decrease in weight ($p < 0.05$) than in protease scoured fabrics with 15.3% weight loss at 80% concentration in the scoured fabric.

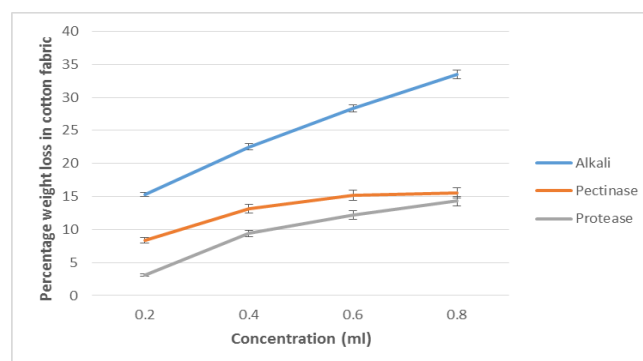

Figure 1 – Effect of different concentrations of alkali, pectinase and protease on cotton fabric

However, there was more significant weight loss in alkaline scouring at 80% concentration with 33.5% weight loss in cotton fabric. As concentration increased, alkaline scoured fabrics displayed a steady rise in weight loss. For pectinase scoured fabrics, weight loss was almost even when using 60% and 80% enzyme concentrations.

The enzymes were tested for scouring ability at different temperatures. From Figure 2, it is observed that pectinase showed better scouring ability with 15.5% weight loss at 40 °C while protease showed maximum weight loss of 14.3% at 50 °C, after which its scouring ability declined.

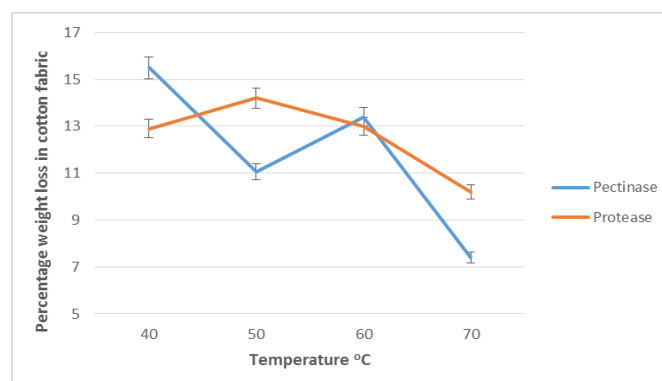

Figure 2 – Effect of different temperatures on bio-scouring of cotton fabric

Pectinase scouring ability declined after 40 °C to 11% weight loss of cotton fabric at 50 °C. After that, the weight loss of the scoured fabric increased rapidly, declining after 60 °C. For protease scoured fabric, after peak scouring observed at 50 °C, the decline was steady with a weight loss of 10.2% at 70 °C.

Different time intervals for the bio-scouring of cotton fabrics were investigated. From Figure 3, it is observed that weight loss in treated cotton fabrics was higher after 120 minutes for both protease and pectinase scoured fabrics at 15.2% and 10.9%, respectively, after which scouring efficacy declined. Between 60 minutes and 120 minutes of pectinase scouring, weight loss in fabric increased consistently. After an initial weight loss after 60 minutes, for protease scoured fabrics, weight loss decreased at 90 minutes but peaked at 120 minutes.

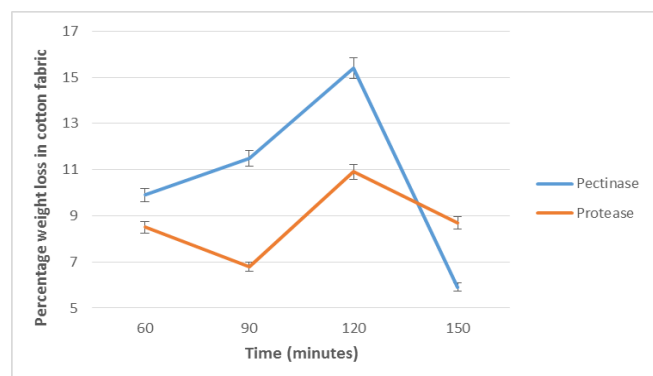

Figure 3 – Effect of different time intervals on the bio-scouring of cotton fabric

Bio-scouring activity using pectinase and protease showed varying effects at different pH. In Figure 4, it is observed that at neutral pH, protease scoured fabrics exhibited a significant increase in weight loss ($p < 0.05$) than pectinase scoured fabrics with 12.3% weight loss.

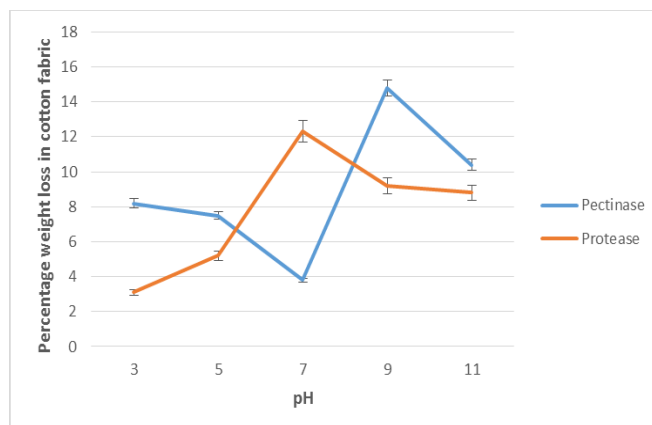

Figure 4 – Effect of different pH on bio-scouring of cotton fabric

At pH 9, pectinase scoured fabrics exhibited significantly fewer weight than protease scoured fabrics with 14.8% weight loss. Protease scoured fabrics displayed a steady rise in weight loss as the pH increased. Despite peaking at pH 7, protease scouring was more effective under alkaline conditions than in acidic conditions. Pectinase scoured fabrics displayed low weight loss at neutral pH with only 3.8% weight loss. After that, there was a sharp rise in fabric weight loss peaking at pH 9. Pectinase scouring was more effective under alkaline conditions.

DISCUSSION

Conventional alkaline scouring of cotton fabric led to a higher weight loss than enzyme treated fabrics. The excessive loss in weight indicated damage to the secondary wall of cotton, where about 90-95% of cellulose is found. This indicates that the treatment with alkali as a scouring agent had a harsh effect on the cotton fabrics, similar to findings stated by [10]. This will also affect the strength of cotton fibres, thereby affecting fabric quality. It will also have a deleterious effect on the further processing of fabrics, such as bleaching due to reduced absorptivity of the fabric. Scouring using the purified enzymes produced from *Bacillus subtilis* had a milder effect on the cotton fabrics. Pectinase exhibited a higher scouring capacity than protease. This is attributed to the structure of cotton as a plant and the importance of pectin in plant cell wall composition. The pectinolytic enzyme was able to hydrolyse pectin, thereby making the removal of non-cellulosic materials faster. Proteases tend to be more effective in treating materials made from animal origins, such as wool and leather. Howev-

er, cotton fibres also contain protein materials as impurities in their primary cell wall.

Optimum scouring using both enzymes was observed at the mesophilic range, after which weight loss in fabrics was reduced. This may be attributed to the enzymes showing less activity after 60 °C. The effect of higher temperatures on protease and pectinase activity on scouring reduced their activity as it denatures them, making them lose their hydrolytic property. A lower temperature was required for pectinase scouring than the protease process indicating less energy requirement when using pectinase. Optimum scouring was achieved after an extended time of enzymatic treatment using both protease and pectinase. This is similar to findings by [3] indicating that time is a critical factor in the efficient scouring of raw cotton fabrics though care must be taken to avoid damage to the fabric. Pectinase scoured fabrics displayed increased loss in weight with time until 120 minutes, after which weight loss observed was less.

CONCLUSION

The use of enzymes in white biotechnology techniques attracts wider patronage due to the obvious advantages over traditional methods. The

consumption of energy and raw materials and increased awareness of environmental concerns related to the use and disposal of chemicals into landfills, water or release into the air during chemical processing of textiles are the principal reasons for the application of enzymes in finishing textile materials. Microbial extracellular enzymes are cheaper to produce and give higher yields in comparison to animal and plant sources. This can be attributed to the rapid growth of bacteria under optimised conditions. These enzymes are used in the textile industry for fabric treatment. The use of protease and pectinase in the scouring of natural fabrics reduces water consumption, thereby reducing the volume of effluent generated. Alkaline scouring produces toxic effluents, which alter the ecosystem balance when discharged into the environment. Alkaline scouring also harshly degrades fabric quality as it leads to significant weight loss compared to enzymatic scouring. This study indicates that the use of enzymes such as protease and pectinase for the bio-scouring of cotton fabrics presents a viable, cheap and eco-friendly option to conventional scouring. Therefore, Bio-scouring can be recommended as a good technique for scouring cotton fabrics. It is a simple, repeatable and safe procedure.

REFERENCES

1. Dalvi, P., Anthappan, P., Darade, N., Kanoongo, N., & Adivarekar, R. (2007). Amylase and pectinase from single source for simultaneous desizing and scouring. *Indian Journal of Fibre and Textile Research*, 32, 459-465.
2. Badhe, P., Joshi, M., & Adivarekar, R. (2016). Optimised production of extracellular proteases by *Bacillus subtilis* from degraded abattoir waste. *Journal of Bioscience and Biotechnology*, 5(1), 29–36.
3. Badhe, P., Damale, M., & Adivarekar, R. (2017). Bioscouring of wool using protease from *Bacillus subtilis* isolated from abattoir waste. *Journal of Microbiology, Biotechnology and Food Sciences*, 6(4), 1012–1018. doi: [10.15414/jmbfs.2017.6.4.1012-1018](https://doi.org/10.15414/jmbfs.2017.6.4.1012-1018)
4. Bandow, J. E., Brötz, H., & Hecker, M. (2002). *Bacillus subtilis* Tolerance of Moderate Concentrations of Rifampin Involves the σ B-Dependent General and Multiple Stress Response. *Journal of Bacteriology*, 184(2), 459–467. doi: [10.1128/jb.184.2.459-467.2002](https://doi.org/10.1128/jb.184.2.459-467.2002)
5. Boylston, E. K., & Usda, J. J. H. (1995). The Primary Wall of Cotton Fibers. *Textile Research Journal*, 65(7), 429–431. doi: [10.1177/004051759506500711](https://doi.org/10.1177/004051759506500711)
6. Deng, A., Wu, J., Zhang, Y., Zhang, G., & Wen, T. (2010). Purification and characterization of a surfactant-stable high-alkaline protease from *Bacillus* sp. B001. *Bioresource Technology*, 101(18), 7100–7106. doi: [10.1016/j.biortech.2010.03.130](https://doi.org/10.1016/j.biortech.2010.03.130)
7. Kobayashi, T., Koike, K., Yoshimatsu, T., Higaki, N., Suzumatsu, A., Ozawa, T., ... Ito, S. (1999). Purification and Properties of a Low-molecular-weight, High-alkaline Pectate Lyase from an

- Alkaliphilic Strain of *Bacillus*. *Bioscience, Biotechnology, and Biochemistry*, 63(1), 65–72. doi: [10.1271/bbb.63.65](https://doi.org/10.1271/bbb.63.65)
8. Machado, C. M. M., Oishi, B. O., Pandey, A., & Soccol, C. R. (2004). Kinetics of *Gibberella fujikuroi* Growth and Gibberellic Acid Production by Solid-State Fermentation in a Packed-Bed Column Bioreactor. *Biotechnology Progress*, 20(5), 1449–1453. doi: [10.1021/bp049819x](https://doi.org/10.1021/bp049819x)
 9. Teli, M., & Adere, T. (2016). [Process optimisation for bioscouring of 100% cotton textiles using Box-Behnken design](#). *Advances in Applied Science Research*, 7(4), 209– 221.
 10. Mojsov, K. (2012). [Microbial Alpha-Amylases and their Industrial Applications: A Review](#). *International Journal of Management, IT and Engineering*, 2(10), 583–609.
 11. Mala, B. R., Aparna, M. T., Mohini, S. G., Vasanti, V. D. (1998). [Molecular and Biotechnological Aspects of Microbial Proteases](#). *Microbiology and Molecular Biology Review*, 62(3), 597–635.
 12. Kavuthodi, B., Thomas, S., & Sebastian, D. (2015). Co-production of Pectinase and Biosurfactant by the Newly Isolated Strain *Bacillus subtilis* BKDS1. *British Microbiology Research Journal*, 10(2), 1–12. doi: [10.9734/bmrj/2015/19627](https://doi.org/10.9734/bmrj/2015/19627)
 13. Muthulakshmi, Ch., Gomathi, D., Kumar, D. G., Ravikumar, G., Kalaiselvi, M., & Uma, Ch. (2011). [Production, purification and characterisation of protease by *Aspergillus flavus* under solid state fermentation](#). *Jordan Journal of Biological Sciences*, 4(3), 137–148.
 14. Waddell, R. (2002). Bioscouring of cotton: commercial applications of alkaline stable pectinase. *AATCC Review*, 2, 28–30.

Озеленення закладів загальної середньої освіти та його вплив на формування художнього смаку у школярів

Landscaping of General Secondary Education Institutions and its influence on the Formation of Schoolchildren's Artistic Taste

Тетяна Бойко¹, Леся Торбіна², Галина Завгородня²

Tatiana Boiko, Lesya Torbina, Galina Zavgorodnya

¹ *Kherson State Agricultural University*

23 Stritenska Street, Kherson, 73006, Ukraine

² *General educational institution No 57 of the Kherson*

Shenheliia vulytsia 9, Kherson, 73000, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-5](https://doi.org/10.22178/pos.72-5)

LCC Subject Category:
[LC1035-1035.8](#)

Received 28.06.2021

Accepted 28.07.2021

Published online 31.07.2021

Corresponding Author:

Tatiana Boiko

t-boiko2015@ukr.net

© 2021 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. У статті розглядається проблема формування художньо-естетичного смаку у школярів та вплив озеленення пришкольних зелених зон на цей процес. Під час вивчення предметів природничого спрямування у школярів повинні сформуватись поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Метою навчання в такому контексті має бути послідовна реалізація гуманістичного принципу – дбайливе ставлення до внутрішнього світу людини, її інтересів і потреб, збагачення її духовного потенціалу. Досягненню цієї мети сприяє впровадження в освітній процес особистісно-орієнтованого підходу, спрямованого на цілісний розвиток особистості школяра. Формування художньо-естетичного смаку дітей є однією з актуальних проблем гармонійного розвитку особистості, успішне вирішення якої поліпшує якість педагогічного процесу у закладів загальної середньої освіти. Почуття й розуміння краси, художньо-естетичний смак не формуються самостійно, їх слід виховувати, послідовно формувати та розвивати.

Одне з провідних місць у формуванні естетичного смаку є вивчення декоративних якостей деревних та трав'янистих рослин зелених зон закладів загальної середньої освіти. На їхній базі можуть проводитись як уроки предметів природничого спрямування, так і практичні заняття гуртків. Вдало оформлений зелений простір формує у школярів естетичне сприйняття форми і простору, симетрії та асиметрії, комбінації світла та тіні, фактур та кольору, тобто формування художньо-естетичного смаку. Насадження деревних рослин та квітникові композиції сприяють формуванню поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Проведення занять на території зелених зон навчальних закладів компенсують дефіцит спілкування з живою природою, формують художньо-естетичний смак дітей, виховують дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

Ключові слова: озеленення та благоустрій; зелені зони закладів загальної середньої освіти; художньо-естетичний смак.

Abstract. The article considers the formation of schoolchildren's artistic and aesthetic taste and the influence of landscaping of school green areas on this process. During natural sciences, students should form the concept of the beauty of plant objects, the relationship of individual-personal reaction, and the object's quality. The purpose of education in this context should be the consistent implementation of the humanistic principle - a careful attitude to the inner world, his interests and needs, enrichment of his spiritual potential. Achieving this goal is facilitated by introducing the educational process of a personality-oriented approach aimed at the holistic

development of a student's personality. The formation of children's artistic and aesthetic taste is one of the urgent problems of the harmonious development of personality, the successful solution of which improves the quality of pedagogical process in general secondary education. Feelings and understanding of beauty, artistic and aesthetic taste are not formed independently. They should be nurtured, consistently formed and developed.

One of the top places in the formation of aesthetic taste is studying the decorative qualities of woody and herbaceous plants in the green areas of secondary schools. Both lessons of subjects of a natural cycle and practical classes of circles can be conducted on their basis. Successfully designed green space develops students' aesthetic perception of form and space, symmetry and asymmetry, a combination of light and shadow, texture and colour, i. e. the formation of artistic and aesthetic taste. Plantations of tree plants and flower arrangements contribute to the formation of the concept of the beauty of plant objects, the relationship of individual-personal reaction and the quality of the object. Conducting classes on the territory of green areas of educational institutions compensates for the lack of communication with wildlife, forms the childrens' artistic and aesthetic taste, cultivates a caring attitude to the environment.

Keywords: greening and landscaping; green areas of general secondary education institutions; artistic and aesthetic taste.

ВСТУП

Перебудова соціально-економічних відносин в Україні потребує корінної зміни в підготовці випускників закладів освіти до роботи в нових умовах ринкової економіки.

Нинішня ситуація на ринку праці вимагає підготовки таких кваліфікованих працівників, які мають не лише фундаментальні знання, а й мають бути освіченими, вихованими працівниками кожної галузі виробництва.

Прийоми озеленення та благоустрою у вихованні молоді є гарантією їх гармонійного фізичного та психічного розвитку [11]. Саме тому ці питання є одними з провідних при формуванні художнього смаку у школярів, які тривалий час перебувають на території закладів освіти.

Формування даних компетентностей досягається через активне впровадження в освітній процес засобів естетичного виховання, оскільки естетичне виховання – це залучення молодого покоління до прекрасного в мистецтві, природі, оточуючому середовищі, формування та розвитку художніх смаків та поглядів, а також активне використання їх у виробничому процесі [10].

В естетичному аспекті термін «смак» вперше використав іспанський мислитель Бальтасар Грасіан (1664 р.), окресливши його як одну зі здібностей людського пізнання, орієнтованого на розумінні прекрасного й творів мистецтва. Надалі це поняття розвивається і підхоп-

люється різними філософами Італії, Франції, Англії, Німеччині. Теоретик мистецтв Ш. Бате розглядає смак як вроджену (успадковану) здатність людини бачити прекрасне в природі й мистецтві на основі насолоди. Він зазначав, що взагалі існує лише один гарний смак, проте допускає й можливість різноманітних смаків [13, 17].

Французький мислитель Вольтер Ф.М. виділяє художній смак – гарний і спотворений. Він писав, що «смак – це чуття, обдарування мати здібність розрізняти якості...», де слово «смак» визначається почуттям прекрасного чи потворного в мистецтві [16].

Шотландський філософ Д. Юм зазначає, що смак – це здатність людини розрізняти прекрасне і потворне в природі та мистецтві [10].

Отже, естетичний смак є важливою характеристикою становлення особистості та вираження людської індивідуальності.

Серед багатозначних проблем з формування естетичного смаку заслуговують уваги наукові надбання Г. Шевченко, який зазначає що основні резерви естетичного виховання становить формування естетичної свідомості, поглядів і переконань, естетичного сприйняття особистістю дійсності [10].

Естетичний смак – це індивідуальна здатність кожної людини правильно оцінювати прекрасне, професійно впроваджувати гарні смаки в життя. Через естетичні смаки особистість самовиражається, самоформується.

Адже естетика вивчає загальні закономірності розвитку естетичних смаків і становлення людини до дійсності, до мистецтва і формування естетичних ідеалів і є основою естетичного виховання [10].

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним з найголовніших завдань, яке стоїть перед викладачами при викладанні предметів природничого спрямування – формування у школярів художньо-естетичного смаку. Під час навчання предметів біологія та екологія у школярів повинні сформуватись поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Метою навчання в такому контексті має бути послідовна реалізація гуманістичного принципу – дбайливе ставлення до внутрішнього світу людини, її інтересів і потреб, збагачення її духовного потенціалу.

Досягненню цієї мети сприяє впровадження в освітній процес особистісно-орієнтованого підходу, спрямованого на цілісний розвиток особистості школяра. Формування художньо-естетичного смаку дітей є однією з актуальних проблем гармонійного розвитку особистості, успішне вирішення якої поліпшує якість педагогічного процесу у закладі загальної середньої освіти. Почуття й розуміння краси, художньо-естетичний смак не формуються самотійно, їх слід виховувати, послідовно формувати та розвивати.

Одним із ключових напрямів викладачів, крім формування *hard skills*, є естетичне виховання, тобто сукупність послідовних, взаємопов'язаних впливів на школярів як засобами мистецтва так і самого життя, спрямованих на всебічний естетичний розвиток, який сприяє формуванню художніх смаків і поглядів відповідно до завдань виховання [1]. Це цілий комплекс заходів, які спираються на глибоку наукову основу та здійснюють систематично і цілеспрямовано визначену політику в розвитку естетичної, художньої культури [18, 13].

Одне з провідних місць у формуванні естетичного смаку є вивчення декоративних якостей деревних та трав'янистих рослин зелених зон закладів загальної середньої освіти [5, 9]. Ці об'єкти є зеленими лабораторіями для проведення практичних та наукових дослі-

джень школярів. Ефективна організація при- шкільних ділянок має бути спрямована на розв'язання виховних та навчальних завдань, формування дбайливого ставлення до природи та екологічної свідомості загалом.

До декоративних якостей рослин належать життєві форми, розміри рослин, форма та розміри крони, форма, будова, колір і тривалість життя листя, форма, будова, колір і тривалість цвітіння квіток та суцвіть, форма стовбура й текстура кори тощо. Ці декоративні якості мінливі, динамічні й відіграють важливу роль у створенні сприятливих гармонійних сприятливих умов для навчання та дозвілля учнів [12, 14].

Такі показники, як величина деревної рослини є об'ємними показниками. Вона залежить від розвитку крони і стовбура у висоту та в ширину (товщину). При цьому для використання деревної породи в архітектурній композиції першорядне значення мають висотні показники. Істотні і показники розвитку крони в ширину, які в поєднанні з висотою визначають форму крони [12, 14].

У деяких випадках рослини сприймаються не об'ємно, а як площину, наприклад, в'юнкі рослини, що покривають стіну будівлі, або «стіна» зеленого масиву по відношенню до площини зеленого газону [3].

В архітектурних композиціях показники деревних рослин можуть бути використані і як самотійна декоративна якість, і в сукупності з іншими декоративними якостями.

Поряд з формою крони величина, орнамент і колір листків мають основне значення при підборі деревних рослин для поодиноких екземплярів і груп переднього плану. Якості листків можуть не тільки підсилювати ефект основних архітектурних властивостей всієї деревної рослини, а й бути провідним чинником в композиції зелених насаджень [6, 2, 8].

Забарвлення листя не тільки підсилює ефект маси крони, її розмірів, щільності, але є також важливим декоративним засобом при побудові «повітряної» перспективи і контрастних кольорових рішень в паркових композиціях при створенні ділянок насаджень певного колориту («червоних», «золотистих», «блакитних»). Нарешті, сезонна мінливість забарвлення листя є найважливішим засобом для посилення сезонного декоративного ефекту в садово-паркових насадженнях.

При підборі тих чи інших деревних порід для садово-паркових насаджень квітки є важливою, а іноді вирішальною декоративною деталлю. Особливо це відноситься до квітучих кущів, які використовуються для створення квітучих галявин і бордюрів вздовж зелених зон шкіл, а також у вигляді самотійних груп і солітерів на газоні. Декоративні якості квіток визначаються їх формою, розмірами і забарвленням. Однак при виборі квітучих рослин для декоративних цілей велике значення має також і запах квіток, час і тривалість їх цвітіння [5].

В композиційних рішеннях паркобудівники використовують як окремі екземпляри дерев та кущів, так і їх комбінації. При цьому рослинний матеріал використовується в його природному вигляді, або підлягає штучній формовці.

При проектуванні зелених зон загальноосвітніх закладів необхідно враховувати особливості місцевості, правильно поєднувати та розміщати на відведений під посадку території дерева та кущі [3, 4]. При проектуванні архітектурних композицій більше уваги слід приділяти деревним групам як основним елементам садово-паркового ансамблю і менше одиночним посадкам, підбір і розміщення яких не викликає великих труднощів.

Розміщуючи поодинокі дерева та кущі, слід не тільки враховувати їх декоративність, але передбачати можливість їх добре розглянути. На передньому плані відкритого простору або газону необхідно розміщувати менш великі екземпляри, а також породи, які мають оригінальний малюнок листків. На другому плані використовуються пірамідальні та плакучі форми дерев, а також рослини з яскравими листям. Крупні дерева, які добре видно на далекій відстані, розміщують в глибині. При розміщенні солітерів необхідно також враховувати фон, на якому вони будуть розглядатись [15]. Невеликі солітери проектують на зелений фон газону, на відкритий простір, для більш великих екземплярів фоном служать групи сусідніх насаджень. Колір насаджень, що служить фоном для поодиноких екземплярів, повинен бути або нейтральним, або контрастним щодо кольору його крони. Наприклад, береза з її світло-зеленим листям і білим стовбуром добре виділяється на темно-зеленому фоні ялинового насадження.

Групи рослин за розміщенням бувають геометричної форми (регулярні), вільної форми (ландшафтні), а за складом порід – чисті (однородні) і змішані (з різних порід). У регулярних групах рослини розміщують на певній відстані один від одного, а в ландшафтних групах – вільно, залежно від їх розміру і породного складу. Вільна форма передбачає розміщення рослин в гармонії з природним рослинним ландшафтом. У зелених насадженнях змішаної групи застосовують регулярні та ландшафтні групи для кращого використання рельєфу.

Кількість рослин, що об'єднуються в групи, може бути різною, а самі групи – як маленькими, так і великими [7]. Маленькі групи створюють на невеликих ділянках – у скверах, на бульварах, в зелених смугах перед фасадом будівель, в місцях перетину доріг, на невеликих галявинах парку. Зазвичай на великих паркових галявинах перед фасадом школи та на інших великих ділянках для створення красивих пейзажів висаджують великі групи. Кущі навколо деревної групи розміщують кільцем або півкільцем з найбільш оглядового боку. Вони роблять групу щільною та стрункою, утворюючи плавний перехід до газону.

Групи бувають ажурними та щільними. У ажурних використовують породи з нещільними кронами, які просвічуються (альбіція ленкоранська, горобина звичайна, береза повисла, гледичія, сосна Веймутова тощо). При формуванні великих паркових ділянок в ажурних групах можна використовувати дуб звичайний, софору японську, тополь білу та інші породи з потужними, але прозорими кронами. Ажурні групи застосовуються також у тих випадках, коли потрібно розглядати поруч розташовані гарний пейзаж або відкритий майданчик.

Деревні породи з великими кронами або великими листками розміщують далі один від одного, а з рідкісними і прозорими кронами – ближче. Породи пірамідальної форми, що входять до групи, можна розміщувати щільно. Щільні групи створюють з рослин з густими потужними кронами в поєднанні з чагарниками, які закривають стовбури дерев і роблять всю групу непроникною. Для таких груп можна застосовувати липу європейську та серцелисту, каштан кінський, клен-явір і гостролистий, в'яз гладенький, ялину євро-

пейську, ялину колючу, ялівці, біоту східну та ін. [3]. У центрі змішаних щільних груп відстані між деревами можуть бути невеликими і однаковими, а на периферії – дещо більшими і різнитися.

При створенні ландшафтних груп необхідно співставляти розміри і форми крони, а також сезонну зміну забарвлення листя. Слід уникати строкатості, а також безбарвності і монотонності групи. Дерева та кущі потрібно розташовувати таким чином, щоб більш високі перебували за низькими, а темніші за забарвленням листя і хвої – за світлими, з менш ошатними квітами – за більш пишно квітучими тощо. При оформленні групи, яку можна розглянути лише з одного боку, дотримуються того ж порядку, але задній план роблять більш розтягнутим. При такій компоновці групи сприймаються як єдине ціле.

ВИСНОВКИ

Зелені зони закладів освіти є невід’ємною складовою освітнього процесу. На її базі можуть проводитись як уроки предметів природничого спрямування, так і практичні заняття гуртків. Вдало оформлений зелений простір формує у школярів естетичне сприйняття форми і простору, симетрії та асиметрії, комбінації світла та тіні, фактур та кольору, тобто формування художньо-естетичного смаку. Насадження деревних рослин та квітникові композиції сприяють формуванню поняття про основи краси рослинних об’єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об’єкта. Проведення занять на території зелених зон навчальних закладів компенсують дефіцит спілкування з живою природою, формують художньо-естетичного смаку дітей, виховують дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Blonskij, P. (1981). *Kurs pedagogiki* [Pedagogy course]. Moscow: Zadruga (in Russian) [Блонский, П. (1981). *Курс педагогики*. Москва: Задруга].
2. Boiko, T. (2019). *Kryterii do pidboru osnovnoho ta dodatkovoho asortymentu derevnykh roslyn dlia zelenoho budivnytstva u misti Kherson* [Criteria for selection of the main and additional range of woody plants for green building in the city of Kherson]. Retrieved from <https://bit.ly/37kkblm> (in Ukrainian) [Бойко, Т. (2019). *Критерії до підбору основного та додаткового асортименту деревних рослин для зеленого будівництва у місті Херсон*. URL: <https://bit.ly/37kkblm>].
3. Boiko, T. (2019). *Taksonomichna struktura i stan vulychnykh nasadzhenn mista Kherson* [Taxonomic structure and condition of street plantings of Kherson]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy*, 29(8), 51–55. doi: [10.36930/40290807](https://doi.org/10.36930/40290807) (in Ukrainian) [Бойко, Т. (2019). *Таксономічна структура і стан вуличних насаджень міста Херсон*. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*, 29(8), 51–55. doi: [10.36930/40290807](https://doi.org/10.36930/40290807)].
4. Boiko, T., & Boiko, P. (2020). *Ozelenennia mist pivdnia Ukrainy – osnova formuvannia ekolohichnoi komponenty staloho rozvytku ekosystem* [Landscaping in the cities of southern Ukraine is the basis for the formation of the ecological component of sustainable development of ecosystems]. Retrieved from <https://bit.ly/2VCT02M> [Бойко, Т., & Бойко, П. (2020). *Озеленення міст півдня України – основа формування екологічної компоненти сталого розвитку екосистем*. URL: <https://bit.ly/2VCT02M>].
5. Boiko, T., & Dementieva, O. (2018). *Ekolohichni osnovy stvorennia zelenykh nasadzhenn na terytoriiakh zahalnoosvitnikh zakladiv mista Khersona* [Ecological bases of creation of green plantings in the territories of general educational institutions of the city of Kherson]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk*, 100(1), 276–282 (in Ukrainian) [Бойко, Т., & Дементьева, О. (2018). *Екологічні основи створення зелених насаджень на територіях загальноосвітніх закладів міста Херсона*. *Таврійський науковий вісник*, 100(1), 276–282].

6. Boiko, T., Dementieva, O. (2018). Problemy pidboru asortymentu dlia stvorennia zelenykh nasadzhzen v m. Kherson [Problems of selection of assortment for creation of green plantings in Kherson]. *Introduktsiia roslyn na Volyno-Podilli: nauka, osvita, mystetstvo formuvannia landshaftu, vyrobnytstvo*. Ternopil: Krok (in Ukrainian)
[Бойко, Т., Дементьєва, О. (2018). Проблеми підбору асортименту для створення зелених насаджень в м. Херсон. *Інтродукція рослин на Волино-Поділлі: наука, освіта, мистецтво формування ландшафту, виробництво*. Тернопіль: Крок].
7. Boiko, T., Dementieva, O. (2019). Osoblyvosti stvorennia proektu rekonstruktsii ta ozelenennia terytorii zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Features of the project of reconstruction and landscaping of secondary schools]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk*, 108, 207–217 (in Ukrainian)
[Бойко, Т., Дементьєва, О. (2019). Особливості створення проекту реконструкції та озеленення територій загальноосвітніх навчальних закладів. *Таврійський науковий вісник*, 108, 207–217].
8. Boiko, T., Dementieva, O., Omelianova, V., & Strelchyuk, L. (2020). Ornamental woody plants assortment expansion in landscaping the cities of Southern Ukraine. *20-th International multidisciplinary scientific geoconference SGEM 2020*. doi: [10.5593/sgem2020/6.1/s27.077](https://doi.org/10.5593/sgem2020/6.1/s27.077)
9. Dementieva, O. I., & Boiko, T. O. (2021). The peculiarities of usage of the perennial medicinal plants in the design of the Kherson city flower-gardens. *Taurian Scientific Herald*, 118, 333–340. doi: [10.32851/2226-0099.2021.118.42](https://doi.org/10.32851/2226-0099.2021.118.42)
10. Handziuk, L. (2010). Estetychnyi smak yak pokaznyk sformovanosti estetychnoi kultury maibutnykh spetsialistiv shveinoi spravy [Aesthetic taste as an indicator of the formation of aesthetic culture of future specialists in sewing]. *Aktualni problemy pedahohichnoho zabezpechennia navchalnoho protsesu v systemi serednoi ta vyshchoi osvity*, 2(3), 219–225 (in Ukrainian)
[Гандзюк, Л. (2010). Естетичний смак як показник сформованості естетичної культури майбутніх спеціалістів швейної справи. *Актуальні проблеми педагогічного забезпечення навчального процесу в системі середньої та вищої освіти*, 2(3), 219–225].
11. Herts, I., & Shum'iak, N. (2018). Ozelenennia zakladiv osvity ta yoho vplyv na formuvannia ekolohichnykh kompetentnostei shkolariv [Landscaping of educational institutions and its impact on the formation of environmental competencies of schoolchildren]. *Introduktsiia roslyn na Volyno-Podilli: nauka, osvita, mystetstvo formuvannia landshaftu, vyrobnytstvo* (pp. 224–227). Ternopil: Krok (in Ukrainian)
[Герц, І., & Шум'як, Н. (2018). Озеленення закладів освіти та його вплив на формування екологічних компетентностей школярів. *Інтродукція рослин на Волино-Поділлі: наука, освіта, мистецтво формування ландшафту, виробництво* (с. 224–227). Тернопіль: Крок].
12. Kalinichenko, O. (2003). *Dekoratyvna dendrolohiia* [Decorative dendrology]. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian)
[Калініченко, О. (2003). *Декоративна дендрологія*. Київ: Вища школа].
13. Kant, I. (1995). *Kritika sposobnostej suzhdeniya* [Criticism of judgment]. Saint-Peterburg: Nauka (in Russian)
[Кант, І. (1995). *Критика способностей суждения*. Санкт-Петербург: Наука].
14. Kolesnikov, A. (1974). *Dekorativnaya dendrologiya* [Decorative dendrology]. Moscow: Lesnaya promyshlennost' (in Russian)
[Колесников, А. (1974). *Декоративная дендрология*. Москва: Лесная промышленность].
15. Kovalevskyi, S., & Solovei, D. (2017). *Sady "Novoi khvyli": osoblyvosti stvorennia ta vykorystannia na ob'iektakh sadovo-parkovoho mystetstva* [New Wave Gardens: Features of creation and use at garden and park art objects]. Kyiv: KOMPRYNT (in Ukrainian)
[Ковалевський, С., & Соловей, Д. (2017). *Сади «Нової хвилі»: особливості створення та використання на об'єктах садово-паркового мистецтва*. Київ: КОМПРИНТ].

16. Lihachyov, D. (1983). Kriterii esteticheskogo otnosheniya shkol'nikov k iskusstvu i dejstvitel'nosti [Criteria for the aesthetic attitude of schoolchildren to art and reality]. *Sovetskaya pedagogika*, 6, 52–58 (in Russian)
[Лихачёв, Д. (1983). Критерии эстетического отношения школьников к искусству и действительности. *Советская педагогика*, 6, 52–58].
17. Pylypenko, N. (2013). Sutnist estetychnoho vykhovannia studentiv vyshchoho navchalnoho zakladu [The essence of aesthetic education of students of higher educational institution]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 28(81), 552–557 (in Ukrainian)
[Пилипенко, Н. (2013). Сутність естетичного виховання студентів вищого навчального закладу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 28(81), 552–557].
18. Vashchenko, H. (1994). *Vykhovnyi ideal* [Educational ideal]. Poltava: Poltavskyi visnyk (in Ukrainian).
[Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал*. Полтава: Полтавський вісник].

Тридцятирічна історія міжнародних наукових конференцій в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського

Thirty Years' History of International Scientific Conferences in the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky

Майя Іванова¹

Maiia Ivanova

¹ V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

3 Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-4](https://doi.org/10.22178/pos.72-4)

LCC Subject Category:
[Z729-875](#)

Received 25.06.2021
Accepted 20.07.2021
Published online 31.07.2021

Corresponding Author:
ivanova.maya.v@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. Починаючи з великої історичної події – проголошення Акту незалежності України, в державі поширюється міжнародне співробітництво в галузі бібліотечної справи. Основними напрямками міжнародного співробітництва, що є пріоритетним завданням в наукових установах, в бібліотечній справі є: проведення спільних наукових досліджень; організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів. Наукові конференції виступають одною з форм розповсюдження нової інформації. В сучасному інформаційному просторі, наукові установи відіграють важливу роль у розвитку науки, освіти і культури. При оцінюванні наукової установи береться до уваги кількість міжнародних науково-практичних семінарів, конференцій, інших заходів, організованих науковою установою, а також матеріали (у тому числі збірники тез доповідей) конференцій.

Серед науково-дослідних установ України, в яких досліджуються проблеми бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, джерелознавства, документознавства, архівознавства, біографістики, кодикології та кодикографії, історії книжкової культури, інформатики, соціальних комунікацій, провідне місце займає найбільша бібліотека України – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. В статті проаналізовано специфіку організації проведення наукових конференцій в науковій установі, досліджено напрями і тематичний зміст таких заходів, форми проведення, їх періодичність упродовж 1991–2021 рр.

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; конференція; тези доповідей; наукові дослідження.

Abstract. Since the great historical event - the proclamation of the Act of Independence of Ukraine, the country has been expanding international cooperation in librarianship. The main areas of international cooperation, which is a priority in research institutions in the library business, are: conducting joint research; organization of international conferences, symposia, congresses and other events. Scientific conferences are one of the forms of dissemination of new information. In the modern information space, scientific institutions play an essential role in developing science, education and culture. Therefore, when evaluating a scientific institution, the number of international scientific and practical seminars, conferences, other events organized by the scientific institution, and materials (including collections of abstracts) of conferences are considered.

Among the research institutions of Ukraine, which study the problems of library science, bibliography, bibliology, source studies, document science, archival science, biography, codicology and discography, history of book culture, computer science, social communications, the leading position is held by the most extensive library of Ukraine – the National Library of Ukraine, named after V. I. Vernadsky. Furthermore, the article analyzes the specifics of the organization of scientific conferences in a scientific institution, studies the directions and thematic content of such events, forms of conduct, their frequency during 1991-2021.

Keywords: National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky; conference; abstracts; scientific research.

ВСТУП

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ) в рамках чинної наукової теми «Бібліотечно-інформаційний комплекс в умовах трансформації наукових комунікацій» (початок I кв. 2020 р. – завершення IV кв. 2022 р.) відомчої програми «Інтелектуальні інформаційні та інформаційно-аналітичні технології. Інтегровані системи баз даних та знань. Національні інформаційні ресурси» виконується науково-дослідна робота: бібліотекознавчі дослідження, підготовка та підвищення кваліфікації наукових кадрів як стратегічні напрями розвитку наукової бібліотеки. В ході виконання наукової теми для забезпечення формування компетентностей бібліотечних працівників вищої кваліфікації, приділяється увага на важливості участі працівників бібліотеки в міжнародних наукових конференціях, а також аналізується стан проведення міжнародних наукових конференцій в НБУВ починаючи з великої історичної події – проголошення Акту незалежності України та створення самостійної української держави – України [1].

Метою дослідження є висвітлення кількісно-якісного спектру проведених міжнародних наукових конференцій в НБУВ з 1991 року. Визначення та аналізування національного законодавства щодо важливості проведення наукових заходів для наукової установи, необхідності участі науковців в цих заходах.

Особливо приділяли увагу необхідності проведення міжнародних наукових конференцій в НБУВ та репрезентували про це в своїх наукових роботах такі вчені як О. Онищенко, Л. Дубровіна, О. Василенко, В. Горовий, Т. Коваль, Л. Муха, В. Попик та інші.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» основною діяльністю наукових установ є проведення фундаментальних досліджень, прикладних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, надання науково-технічних послуг, проведення наукової і науково-технічної експертизи, розвиток і збереження наукової інфраструктури [2]. З метою визначення ефективності діяльності наукових установ проводиться їх державна атестація. Для наукових установ державної,

комунальної форм власності, а також наукових установ, у статутних капіталах яких є частка, що належить державі, державна атестація проводиться в обов'язковому порядку не менше одного разу на п'ять років. Під час проведення державної атестації наукових установ здійснюється їх оцінювання, зокрема, за такими напрямками, як забезпеченість науковими і науково-технічними кадрами; стан матеріально-технічної бази; якість наукової і науково-технічної діяльності – на основі експертної оцінки з використанням наукометричних та інших показників, що використовуються в міжнародній системі експертизи [3]. Результати державної атестації наукових установ використовуються органами управління, до яких належать наукові установи, під час: планування обсягу видатків державного бюджету для забезпечення діяльності таких наукових установ; формування тематики наукових досліджень та науково-технічних розробок таких наукових установ.

Одним із показників при державній атестації наукових установ виступає кількість проведених наукових конференцій такими установами. Відповідно до Порядку проведення державної атестації наукових установ, який визначає механізм проведення державної атестації наукової (науково-дослідної, науково-технологічної, науково-технічної, науково-практичної) установи з метою визначення ефективності її діяльності, для проведення державної атестації наукової установи повинні містити відомості про кількість міжнародних науково-практичних семінарів, конференцій, інших заходів проведених науковою установою (підпункт п'ять пункт 9 Постанови) [4]. Результатом державної атестації наукової установи є визначення атестаційної оцінки як характеристики ефективності діяльності наукової установи за попередні три роки. Наказом Міністерства освіти і науки України від 17 вересня 2018 року затверджена Методика оцінювання ефективності наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності наукової установи [5]. Згідно Методики, при оцінюванні наукової установи береться до уваги кількість міжнародних науково-практичних семінарів, конференцій, інших заходів, організованих науковою установою, а також матеріали (у тому числі збірники тез доповідей) конференцій. Національна академія наук України проводить оцінювання ефективності діяльності наукових установ за питомими та інтегральними показниками,

зокрема враховується публікаційна активність в рецензованих матеріалах конференцій, а також кількість наукових заходів (конференцій, семінарів, нарад тощо) за основними науковими напрямами діяльності установи [6]. Для наукових працівників участь у наукових конференціях також є необхідним заходом [7].

Згідно ДСТУ 5034:2008, колоквиум, конгрес, консультація, конференція (наукова, науково-технічна, науково-практична), наукова сесія, науково-технічна виставка, семінар (науково-технічний, виробничо-технічний, навчально-методичний), симпозіум, огляд-конкурс, нарада (наукова, науково-технічна, виробничо-технічна), реклама – є формами розповсюдження нової інформації [8]. В законах України не розкривається поняття «конференція». Тільки в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI вказується, що конференція суддів – це зібрання суддів (делегатів) відповідних судів, на якому вони обговорюють питання діяльності цих судів та приймають колективні рішення з обговорюваних питань [9]. В Словнику української мови надається таке тлумачення термінам: конференція – збори, нарада представників яких-небудь держав, партійних, громадських, наукових організацій для обговорення та розв'язання певних питань [Том 4, 1973. – С. 273], симпозіум – нарада з певних наукових питань (звичайно за участю фахівців різних країн) [Том 9, 1978. – С. 177], конгрес – з'їзд, нарада з широким представництвом, переважно міжнародного характеру [Том 4, 1973. – С. 257] [10]. Конференції диференціюються за різними властивостями: залежно від учасників (міжнародні, національні), залежно від періодичності (щорічні, одноразові), залежно від тематики проведення (вузькоспеціалізовані, широкої тематики), залежно від напряму (науково-теоретичні, науково-практичні, науково-технічні), залежно від форми проведення (очні, заочні, віддалені). Можливі інші форми та види проведення конференції. Серед наукової спільноти під «науковою конференцією» розуміють форму організації наукової діяльності, при якій відбувається обмін між учасниками інформацією через представлення своїх досягнень в наукових дослідженнях.

Між глобальними масивами інформації та сучасним користувачем ефективною ланкою виступають наукові бібліотеки як складова частина інформаційного ресурсу країни. Од-

нією з основних функцій сучасної наукової бібліотеки є забезпечення якісної інформаційної підтримки науковців, викладачів, здобувачів наукових вищої освіти, надання їм максимально повного обсягу опублікованої наукової інформації в мінімальні терміни [11]. На задоволення інформаційних потреб користувачів в бібліотеці здійснюється велика кількість комплексних інформаційних послуг. Серед таких послуг, спрямованих на бібліотечне обслуговування користувачів, згідно ДСТУ 7448:2013, виступають заходи у вигляді проведення конференцій, круглих столів тощо [12].

НБУВ – найбільша бібліотека України, науково-дослідна установа, яка відіграє важливу роль у розвитку науки, освіти і культури, є інформаційним навігатором знань в сучасному інформаційному суспільстві. Академічний науково-дослідний інститут у галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, біографістики, документознавства та архівознавства, інформології, наукометрії, інших споріднених наукових дисциплін. Одночасно Бібліотека є науково-методичним центром академічної бібліотечно-інформаційної мережі і мережі наукових архівів академічних установ НАН України [13, с. 8].

Щорічно, в НБУВ організовується в середньому, близько 50 різноманітних заходів підвищення кваліфікації співробітників (загальногалузевого характеру, загально-бібліотечної системи, міжінституційного характеру, екскурсій-лекції, робочі стажування у суміжних відділах бібліотеки, семінари-практикуми з основ бібліотечно-бібліографічних знань). Ефективною формою підвищення кваліфікації наукової комунікації в галузі бібліотечної справи є участь фахівців НБУВ у різних заходах – міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, семінарах, наукових читаннях, круглих столах, презентаціях та виставках, присвячених різним міжнародним та національним подіям. В нашому дослідженні представлено напрями і тематичний зміст міжнародних наукових заходів в НБУВ за 30-річну історію української державності, починаючи з 1991 р., до сьогодення. В даній статті, ми розкриваємо тематику наступних міжнародних наукових заходів: «Заходи одноразові, неперіодичні», «Читання академіка В. І. Вернадського», «День слов'янської писемності і культури», «Міжнародна наукова конференція молодих учених».

Заходи одноразові, неперіодичні

Тематичний спектр представлених одноразових, неперіодичних заходів, які стали традиційними та проводяться щороку в НБУВ є дуже різноманітним. Крім традиційних заходів, в Бібліотеці відбуваються міжнародні наукові конференції, що присвячуються певним датам або певним подіям. Так, в НБУВ у 1992 р. відбулась Перша наукова сесія Інституту бібліотекознавства «Дослідження фондів наукових бібліотек України. Сучасний стан та перспективи розвитку»; в 1993 р. – Друга наукова сесія Інституту бібліотекознавства «Удосконалення системи обслуговування читачів наукової бібліотеки»; в 1994 р. – Ювілейні читання «Дмитро Андрійович Балака (1894–1971)»; в 1998 р. – міжнародна наукова конференція «1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні»; в 1999 р. – міжнародна наукова конференція «Львівському «Апостолу» – 425»; в 2000 р. – міжнародний семінар «Електронні бібліотеки й автоматизовані бібліотечно-інформаційні технології» та презентація системи автоматизації бібліотек «ІРБІС-2000»; в 2006 р. – наукова конференція «Національна академія наук України – Чорнобиллю»; в 2007 р. – міжнародна наукова конференція «Україна – Узбекистан: паралелі історичного шляху та магістралі співробітництва в ХХІ столітті», всеукраїнська наукова конференція «Рік книги і століття знань», круглий стіл «Гендерне коло України – 2007»; міжнародна наукова конференція «Демократія і соціально-правова держава в Європі», яка була присвячена 15-й річниці від дня заснування Австрійської бібліотеки в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського; в 2008 р. – міжнародна наукова конференція «Україна – Греція: зрізи епох»; в 2020 р. – «Практичні комунікаційні кейси в інклюзивному освітньому середовищі» тощо.

У жовтні 2021 року планується проведення наукової конференції «До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського» – сходознавця, мовознавця і літературознавця, письменника і перекладача, громадського діяча й організатора науки. Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) – один із засновників Української академії наук (1918), її неодмінний секретар (1918–1928), директор Інституту української наукової мови (1921–1929), фундатор академічного сходознавства в Україні й української школи художнього перекладу мов Сходу. Заходи конференції

присвячені відзначенню ювілею видатного вченого організовуються за напрямками: життєвий шлях, наукова спадщина і творчий доробок академіка А. Ю. Кримського; сходознавство (історія, мови, літератури народів Сходу; писемні пам'ятки, релігійні та філософські вчення Сходу; проблеми сучасного Сходу; Україна і Схід; спадщина А.Ю. Кримського в парадигмі сучасного мовознавства; А.Ю. Кримський і проблеми сучасної лінгвістичної україністики, славістики, тюркології, арабістики; архів і бібліотека А.Ю. Кримського: історіографічні дослідження; кодифікація сучасної кримськотатарської літературної мови: досвід, проблеми, перспективи.

Читання академіка В. І. Вернадського

Починаючи з 1991 року, щорічно, як правило 12 березня, у день народження В.І. Вернадського, проводяться читання, присвячені пам'яті великого вченого – природознавця, мислителя, філософа, талановитого організатора науки, громадського і політичного діяча, засновника Української академії наук. В. І. Вернадський був засновником Національної бібліотеки України, яка планувалася не лише як книгозбірня, а й як наукова установа з вивчення сучасної та давньої книги, бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографії. Передбачалося заснування при Бібліотеці наукових товариств, організація видавничої діяльності, проведення з'їздів з сучасних питань в бібліотечній сфері [14]. В перші роки проведення читань, базовою інституцією виступав Інститут ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України, пізніше – щорічні читання проводяться на базі НБУВ. Організаторами заходу виступають Національна академія наук України, Комісія з розробки наукової спадщини академіка В. І. Вернадського НАН України [13].

Кожного року тематика читань академіка В. І. Вернадського присвячується актуальним проблемам сьогодення: I читання «Моральність і біосфера» (1991), II читання «В.І. Вернадський і сьогодення України» (1992), III читання академіка В.І. Вернадського «Наукова думка і цивілізація» (1993), IV читання «Вчення В.І. Вернадського про живу речовину і її деформація в Україні» (1994), V читання «Геохімія і екологія» (1995), VI читання «Філософські засади творчості В.І. Вернадського»

(1996), VII читання «Проблема виникнення земної біосфери у світлі вчення В. І. Вернадського» (1997), VIII читання «В. І. Вернадський – мислитель, вчений, громадянин» (1998), IX читання «В.І. Вернадський та Національна академія наук України» (1999), X читання «Державницька та політична діяльність академіка В. І. Вернадського» (2000), XI читання «Спадщина В. І. Вернадського і охорона навколишнього середовища» (2001), XII читання «Людина і природа» (2002), XIII читання «Учення В. І. Вернадського про біосферу та ноосферний прогноз її розвитку» (2003), XIV читання «Володимир Іванович Вернадський – ноосферолог та громадянин» (2004), XV читання «Володимир Вернадський та проблеми енергетики в сучасному світі» (2005), XVI читання «Філософські та екологічно-ноосферні ідеї Володимира Вернадського в контексті сучасного осмислення» (2006), XVII читання «Потенціал учення В. І. Вернадського про ноосферу і роль його в науці XXI століття» (2007), XVIII читання «Політичні і державницькі погляди В.І. Вернадського: проекція в XXI століття» (2008), XIX читання «Учення про ноосферу В. І. Вернадського і духовна культура XXI століття» (2009), XX читання «Актуальні напрями науки XXI століття та ноосферні ідеї Володимира Вернадського» (2010), XXI читання «Ноосфера В. І. Вернадського: нові парадигми наукових ідей» (2011), XXII читання «Володимир Вернадський і суспільство знань XXI століття» (2012), XXIII читання «Визначні мислителі людства: Володимиру Вернадському – 150» (2013), XXIV читання «Спадщина В. І. Вернадського – невичерпне джерело сучасного наукового пошуку і цивілізаційного поступу» (2014), XXV читання «Незмінні ідеї, що змінюють світ» (2015), XXVI читання «Розвиток науки – стратегія забезпечення майбутнього» (2016), XXVII читання «Ноосферна цивілізація – світ науки, інженерії, технологій» (2017), XXVIII читання «В. І. Вернадський і становлення фундаментальної науки в Україні» (2018), XXIX читання «Розвинуте наукове середовище – неодмінна умова формування креативного вченого» (2019), XXX читання, присвячені академіку Б. Є. Патону на тему «Розвиток науки як продуктивної сили – незмінна академічна традиція» (2020), XXXI читання академіка В. І. Вернадського «Розвиток біосферних ідей В.І. Вернадського в сучасних науках про життя» (2021). У рамках заходів

традиційно презентувалися документи із фондів НБУВ, присвячені діяльності та пам'яті великого вченого В. І. Вернадського.

День слов'янської писемності і культури

Враховуючи історичне та просвітницьке значення світової спадщини слов'янських першочителів у здобутку національної культури України, 26 травня 2004 р. в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, під патронатом Національної академії наук України, за участю представників дипломатичного корпусу, відомих громадських діячів та вчених, спільно з Українським комітетом славістів було проведено урочисте засідання Українського комітету славістів та Першу міжнародну наукову конференцію в НБУВ «Слов'янські культури XIX-XX століття: стан і перспективи розвитку», приурочену до Днів слов'янської писемності і культури – дня вшанування пам'яті святих рівноапостольних Кирила і Мефодія – слов'янських просвітителів та провідників християнства. Кирило (мирське ім'я Костянтин) і його найстарший брат Мефодій, народились у IX столітті в місті Солунь (нині Салоніки, Греція) в сім'ї воєначальника. Кирило, тривалий час працював бібліотекаром, створив слов'янську абетку на основі грецької, яку, щоб передати фонетичні особливості слов'янської звукової системи, суттєво змінив, доповнивши новими буквами, запозиченими з глаголиці. Цей алфавіт поширився у східних і південних слов'ян, отримавши в честь засновника назву «кирилиця».

В подальші роки, організаторами конференції виступали Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Український комітет славістів. Співорганізаторами в різні роки виступали Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського; Інститут української мови; Інститут мовознавства імені О. О. Потебні; Український мовно-інформаційний фонд; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології та інші. До участі в конференції запрошувались представники дипломатичного корпусу, народні депутати України, відомі громадські діячі, українські та зарубіжні дослідники з усіх напрямів слов'янознавства, історики, мовознавці, літературознавці, фольклористи, етнологи, археологи, бібліотекознавці, книгознавці, бібліографознавці, документознавці, бібліотекари,

видавці, працівники комунікаційної сфери. Під час конференції піднімалися та обговорювалися проблеми досліджень цивілізаційних та соціокультурних особливостей слов'янського співтовариства; потенційні можливості подальшого зміцнення комунікаційних зв'язків та поглиблення співробітництва славистичних центрів світу; питання вдосконалення дослідницького апарату слов'янознавства; вивчення історико-культурних фондів бібліотек світу та їх інтеграції; проблеми мовознавства, літературознавства, фольклористики, культурології, історії славистики.

В Україні, згідно з Указом Президента України «Про День слов'янської писемності і культури» від 17 вересня 2004 р. № 1096/2004 щорічно 24 травня – в день вшанування пам'яті святих рівноапостольних Кирила і Мефодія, відзначається День слов'янської писемності і культури. Для НБУВ ця подія стала важливою та знаковою. Тематика конференції, проблеми досліджень і питання що піднімалися та обговорювалися на засіданнях під час конференції, кожного року змінювалась.

2005 р. – «Проблеми етносоціального та етнокультурного розвитку Київської Русі та слов'янський світ»: теоретичні аспекти вивчення етнічної історії Київської Русі; проблеми інформаційного забезпечення розвитку славистики; Київська Русь як етнокультурне явище; енциклопедія сербсько-українських зв'язків: модель і проект створення; о ролі сарматов в етногенезі славян на юге Восточної Європи; конфесійний стиль у контексті комунікативної компетентності сучасної української літературної мови тощо.

2006 р. – «Слов'янство і національно-культурні процеси ХХІ століття»: Фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело славистичних досліджень; сарматизм як явище єдності слов'янських культур; «Русь» та «Україна» в після монгольський час; феномен княжого двору на Русі; проблеми міжслов'янських взаємин на міжнародних українознавчих конференціях в Іллінойському університеті (США); Фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого як відтворення динаміки культурних форм і конфігурацій у масштабі часу; маловідоме до академічне середовище та мистецьке оточення Тараса Шевченка як

компонент історії української культури; академік Я. Д. Ісаєвич – український історик, культуролог, енциклопедист; механізми українського культурного самовизначення у просторі «*lingua sacra*»; духовно-мистецька спадщина слов'ян у фондових зібраннях церков і релігійних організацій України; бібліотечно-навчі аспекти діяльності Івана Франка; Українське літописання в науковій спадщині Івана Франка тощо.

2007 р. – «Слов'янське слово і культура в контексті світового розвитку»: Слов'янські мови та літератури і фольклор у процесі їх становлення і розвитку; Історія і суспільство. Політичні проблеми епохи; Білоруська бібліотечна наука та бібліотеки на сучасному етапі; Книгознавчі читання присвячені видатному українському літературо та книгознавцю Сергію Івановичу Маслову. Розглядалися актуальні для науки та суспільства України проблеми: слов'янська спадщина у фондах Інституту рукопису НБУВ та її дослідження; українська комп'ютерна лексикографія на тлі слов'янізації; Кирило-Мефодіївське товариство – ідея слов'янської єдності в ретроспективі і перспективі; ретроспективна національна бібліографія: слов'янознавчий аспект; вивчення слов'янської фольклорної творчості у сучасних умовах трансформації суспільства; «Дмитро Ревуцький – учитель словесності»; «Василь Доманицький як етнолог, текстолог і літературознавець»; світло слов'янської науки (Микола Іванович Кравцов); «Спочатку було Слово...»; «Остромирове Євангеліє (1056–1057) – слов'янська пам'ятка книжного мистецтва» тощо.

2008 р. – «Слов'янознавство та міжкультурний діалог»: Проект універсальної системи слов'янської лексикографії «Лексика-Славіка»; створення «Етимологічного словника української мови»; українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен; чеська пареміологія, її концептуальний простір і культурні домінанти; масова культура як елемент модернізації в слов'янських літературах; новітні англомовні запозичення в українській, російській і чеській мовах; гідронімікон Правобережної України та проблема слов'янської прабатьківщини; активні процеси в розмовному стилі української мови як вербалізація слов'янського культурного простору і мовної свідомості соціуму; українська університет-

ська славістика в контексті національної історії; рукописи південнослов'янського походження в зібранні Одеської державної наукової бібліотеки імені О. М. Горького; болгарсько-українські музичні зв'язки XVI-XVII ст. (болгарський наспів в українських нотолінійних ірмоліях); православ'я і слов'янство: до проблеми етнічної ідентифікації; головні етапи та особливості розвитку української історичної славістики нового часу та багато іншого.

2009 р. – «Слов'янський ідентитет: спільні коріння і спільне майбутнє – парадигма XXI століття»: збереження національної самобутності слов'янських мов у добу глобалізації; закономірності та модифікації сучасного функціонування фольклору в східних слов'ян; літературна мова в їх культурній ідентифікації; напрями змін ідентичності слов'ян; взаємодія «нової» слов'янської та спільної європейської ідентичності в процесі розширення Європейського Союзу (на матеріалі народів Південно-Східної Європи); сучасна українська словотворчість у загальнослов'янському контексті; ідентичність слов'янських народних традицій та сучасна європейська цивілізація; національної специфіки українського фольклору; особливості українського менталітету та його вплив на економічну трансформацію; музична творчість слов'янських композиторів у XX ст. як рефлекс культурної ідентичності; відстоювання ідей слов'янської єдності на шпальтах східноукраїнських часописів початку XX ст.; ядро фондів давніх слов'янських бібліотек як підґрунтя формування слов'янського національного ідентитету; національно-мовна болгарська ідентичність під кутом зору нової історії та інше.

2010 р. – «Славістика: образи минулого та нова історична ситуація»: лінгвістичне картографування і проблеми словотворення; питання відбиття в словотворенні явищ реального світу; сімейно-родинна лексика – спільність і національна специфіка в слов'янському словотворенні; віддзеркалення гендерних проблем у слов'янському словотворенні; деякі особливості російського менталітету, відображені в словотворенні; аргументи і культура: словотвірний аспект; національно-мовні ресурси відображення соціодинаміки; словотворення як еволютивний процес; віртуальна система загальнослов'янської лексикографії; сучасна соціокультурна динаміка східнослов'янських країн у контексті ди-

хотомного зіставлення цивілізацій; семантика свободи в лексикографії: слов'янські паралелі тощо.

2011 р. – «Слов'янознавство XXI століття: тенденції інтеграції і диференціації»: лінгвогеографічне відтворення українсько-інослов'янських зв'язків; пріоритети розвитку славяноведения во втором десятилетии XXI века; проблеми сучасної тлумачної лексикографії; українське слов'янознавство як наукова галузь та освітня дисципліна на порозі тисячоліть: звершення і виклики; біля джерел слов'янської писемності: Св. Наум Охридський (830–23.12.910 pp.); академік В. М. Русанівський як людина і вчений (до 80-ліття від дня народження); регіональна-лакальна асаблівасці радзінна-хрэсьбіннай абраднасці; етнічний поступ українців у працях М. П. Драгоманова; східнослов'янська фраземіка та її новогрецькі паралелі; лексика вясельнай абраднасці ў гаворках Гомельшчыны; інтернаціональний ресурс у сучасній слов'янській номінації: тенденції засвоєння; лінгвістична інтерпретація кольорових домінант у сучасних слов'янських мас-медіа; етнонаціональні процеси серед білорусів України; православна ікона у слов'ян: спільна іконографічна основа, окремішні стильові і мистецькі засоби; слов'янські візії в історико-літературних дослідженнях Дмитра Чижевського; слов'янські мови в Туреччині: лінгвоісторичний та культурний аспекти тощо.

2012 р. – «Традиції слов'янської писемності і культури: трансформації в XXI столітті»: духовна культура слов'ян; слов'янознавство як наука; сучасний дисциплінарний контекст та інституціональний статус; історія славістики та слов'янознавства; міжнародні з'їзди славістів та інші слов'янознавчі форуми: традиції, стан, перспективи; слов'янський світ у давнину і сьогодні; слов'янська мовна єдність; слов'янська етнокультурна цілісність; сучасна лінгвославістика; лінгвокраєзнавство та міжкультурні комунікації; історія слов'янських мов; мовні контакти; трансформування слов'янських стандартних мов; історія розвитку української мови в контексті розвитку слов'янських мов; українська історична граматики; українська лінгвістика (фонологія, граматики, лексикологія, діалектологія); граматики слов'янських мов; ономастика; соціолінгвістика; лінгвістика у вищих навчальних закладах; підручник творення; лінгво-фольклористика; лінгво-україністика і

лінгво-русистика; слов'янська лінгвогеографія; особливості викладання слов'янських мов; лінгво-україністика в науковій спадщині славистів світу тощо.

2013 р. – «Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку» (приурочені до 1150-річчя створення слов'янської азбуки просвітителями Кирилом і Мефодієм): сучасний дисциплінарний контекст та інституціональний статус слов'янознавства; історія славістики та слов'янознавства; історія слов'янознавчих форумів: слов'янський світ у давнину і сьогодні; полі функціональність слов'янознавства; слов'янська мовна єдність; слов'янська етнокультурна цілісність; сучасна лінгвославістика; історія слов'янських мов; колористика в слов'янських мовах; історія розвитку української мови в контексті розвитку слов'янських мов; слов'янські ізоглоси: типи, тенденції; тенденції розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології; українська термінографія в слов'янському контексті; стилістичні системи слов'янських літературних мов; розвиток концепцій перекладних словників; сучасне слов'янське термінознавство; слов'янські фольклорні традиції в локальних регіонах; слов'янська лінгвогеографія; слов'янська компаративістика; слов'янська діалектна фразеологія; віртуальні лексикографічні лабораторії в славистиці; лінгвальний універсум періоду слов'янського національного відродження; дослідження давньослов'янських та давньоруських книжних пам'яток; рукописна спадщина; слов'янські стародруки; дослідження історії та сучасних проблем церковнослов'янської мови; історичне слов'янознавство та археологія; слов'янські народи в європейському інтеграційному процесі: типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі; слов'янські мови і мовна ситуація в слов'янських країнах; проблема етно- і глоттогенезу в контексті ранньої історії слов'янських племен; історія слов'янських літератур; дискусійні питання в слов'янських літературах; теоретичні аспекти дослідження слов'янського фольклору; сучасні фольклористичні дослідження; бібліографія слов'янознавства; новий погляд на проблему: міжнародна слов'янознавча бібліографія (загальна, поточна, ретроспективна); література та кіномистецтво; видатні слов'янознавці; преса слов'янських країн; літературні журнали та професійна критика тощо.

2014 р. – «Тарас Григорович Шевченко в слов'янському світі» та «Слов'янський світ у культурному просторі XXI століття». Конференцію «Тарас Григорович Шевченко в слов'янському світі» було присвячено дослідженню визначної ролі Великого Кобзаря в історії українства, його національного відродження. На конференції «Слов'янський світ у культурному просторі XXI століття» обговорювалися проблеми досліджень: цивілізаційних та соціокультурних особливостей слов'янського співтовариства; потенційні можливості подальшого зміцнення комунікаційних зв'язків та поглиблення співробітництва славистичних центрів світу; питання вдосконалення дослідницького апарату слов'янознавства; вивчення історико-культурних фондів бібліотек світу та їх інтеграції.

2015 р. – «Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку»: 1200-річчя від дня народження святого Мефодія, творця, спільно зі своїм братом Костянтином, першого слов'янського алфавіту; 1000-річчю від часу створення «Руської Правди»; Максим Рильський – учений-славист: до 120-річчя від дня народження; Перший переклад Нового Завіту та Псалтиря українською літературною мовою Пилипа Морачевського: до 150-річчя завершення праці.

2016 р. – «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур»: глобалізація і соціокультурна трансформація слов'янських культур; слов'янська культурна спадщина і національний ренесанс; слов'янські мови в порівняльно-історичному та ареальному аспектах; вивчення та збереження слов'янських культурних традицій; міжслов'янські мовні та культурні зв'язки; літературознавство, фольклористика та мистецтвознавство; здобутки історичної славістики; славистичне історичне пам'яткознавство; історіографія славистичних досліджень; науковий спадок славистів в архівах вітчизняних та зарубіжних країн; зростання ролі інформаційних технологій у славистичних дослідженнях.

2017 р. – «Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень»: глобалізація і соціокультурна трансформація слов'янських культур; слов'янська культурна спадщина і національний ренесанс; слов'янські мови в порівняльно-історичному

та реальному аспектах; вивчення та збереження слов'янських культурних традицій; міжслов'янські мовні та культурні зв'язки; літературознавство, фольклористика та мистецтвознавство; здобутки історичної славістики; славістичне історичне пам'яткознавство; історіографія славістичних досліджень; науковий спадок славістів в архівах вітчизняних та зарубіжних країн; зростання ролі інформаційних технологій у славістичних дослідженнях; відмінності між писемними й фольклорними джерелами балтів і слов'ян тощо.

2018 р. – «Сто років академічної славістики в Україні: здобутки і перспективи»: розвиток славістики у НАН України (1918–2018); глобалізація і соціокультурна трансформація слов'янських культур; слов'янська культурна спадщина і національний ренесанс; вивчення та збереження слов'янських культурних традицій; міжслов'янські мовні та культурні зв'язки; літературознавство, фольклористика та мистецтвознавство; здобутки історичної славістики та історіографія славістичних досліджень; славістичне історичне пам'яткознавство; науковий спадок славістів в архівах вітчизняних та зарубіжних країн; біографічна славістика: історична спадщина і тенденції розвитку тощо.

2019 р. – «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку»: міжслов'янські мовні зв'язки; взаємозв'язок українського і слов'янського літературознавства; фольклористика та мистецтвознавство: спільне і відмінне у слов'янському світі; слов'янська археологія. Історія України в контексті взаємодії з іншими слов'янськими народами; історіографія славістичних досліджень. Науковий спадок славістів в архівах вітчизняних та зарубіжних країн; біографічна славістика: українці, внесок яких у слов'янознавчий контекст потребує міжнародного резонансу; книжкове пам'яткознавство в контексті славістики й україністики; славістична спадщина Пантелеймона Куліша і сучасність (до 200-річчя від дня народження) тощо.

2020 р. – «Слов'янські мови, літератури і культури в умовах глобальної цифровізації» в зв'язку з загальнодержавними заходами, спрямованими на запобігання поширенню вірусу COVID-19, міжнародна наукова конференція була перенесена на інший період.

2021 р. – «Слов'янські мови, літератури і культури в умовах глобальної цифровізації»: основні напрями розвитку славістики в контексті цифрової науки та культури; віхи життя та славістичної діяльності академіка В.М. Русанівського; інновації у дослідженнях фольклорних текстів східнослов'янськими вченими, що проявилися в епоху цифровізації; найяскравіші моменти розвитку медіакультури у вимірах бібліотечних, архівних і мистецьких проєктів на прикладі здобутків слов'янських країн; «українська славістична фольклористика в міжнародних наукових проєктах; видання Української Вільної Академії Наук першого десятиліття її функціонування (1945–1955); співвідношення понять «слов'янофільство» і «панславизм»; цікаві моменти біографії та діяльності Максима Рильського; питання славістики у часописі «Рідна мова» Івана Огієнка; деякі нові факти для біографічної «інсталяції» письменниці Софії Закревської (1796? – після 1865); основні моменти державного регулювання діяльності громадських організацій у Канаді; легенди про Варлаама та Йоасафа в гербовому вірші з київського видання «Діалогізм духовный» (1714) Варлаама Голенковського; риси української мови в унівських літургійних книгах (на прикладі Службника святительського 1740 р.); фольклористика та мистецтвознавство: спільне і відмінне у славістиці; тлумачення поширеної фрази на рушниках «Як серденько б'ється, пішов милий у Китай, певно, не вернеться; літературний твір і його екранізація: до проблеми інтермедіальності; історія записів, публікації, досліджень обрядового фольклору Південно-Східної Волині кінця XIX – початку XX ст.; внесок відомого культурно-освітнього діяча Київської старої громади, економіста, етнографа Тадея Рильського (1841–1902) в розвиток української фольклористики. 180 років від Дня народження дослідника; теми-табу і теми-фаворити в оповідях про примусове переселення; фольклорні записи студентів Одеського університету за матеріалами Колекції П.Т. Маркушевського, які зберігаються в Державному архіві Одеської області; змій/змія у народних віруваннях і баладах південних слов'ян; розшифровка знаків над словами у слов'янських текстах Віденського Октоїха, який є важливим джерелом літургійних текстів Київської Церкви XII–XIV ст.; робота над каталогом рушників із вишитими словами; студентські записи другої половини XX століття.

Міжнародна наукова конференція молодих учених

З 2010 р. в НБУВ проводились міжнародні наукові конференції молодих учених. Організаторами конференції виступали: Рада молодих учених НБУВ, Комісія по роботі з науковою молоддю при Вченій раді НБУВ, Фонд Президентів України, Інститут бібліотекознавства.

На першу міжнародну наукову конференцію молодих учених «Дослідник і віртуальне середовище» (2010) виносились наступні питання: соціальні мережі – новий вид наукових зв'язків; наука on-line: ресурси і проекти; розвиток креативних технологій у науково-інформаційному просторі України; корпоративна культура досліджень в електронну еру; ефективність інформаційних технологій у дослідницькій діяльності наукових установ; роль і місце бібліотек в формуванні інформаційного суспільства; імідж молодого науковця-дослідника та мотивації наукової діяльності молоді; семінар-презентація «інформація органів влади для громадян: пошук, доступ».

Друга міжнародна наукова конференція молодих учених «Наукова молодь у системі обміну знаннями» (2011) проводилась одночасно з всеукраїнською Інтернет-конференцією «Імідж наукових та бібліотечно-інформаційних установ – 2011», де виносились наступні питання: соціальні мережі і науковий простір (Facebook, SciPeople, LinkedIn та ін.); технології популяризації наукових знань (Флешмоб, Буккроссинг); ефективність інформаційних технологій у дослідницькій діяльності (веб 2.0 та 3.0); мережеві ініціативи в українській науці; корпоративні проекти бібліотечно-інформаційної сфери; соціальні комунікації і медіа-простір сучасної науки; молодий дослідник у світовому науковому просторі.

В 2012 р. захід об'єднував III міжнародну наукову конференцію молодих учених «Учений інформаційного покоління: інновації, традиції та перспективи», прес-конференцію «Електронні бібліотеки України: технології, що об'єднують людство», міжнародну наукову конференцію «Україна-Австрія: історико-культурні взаємозв'язки», на який виносились наступні питання: інноваційні ідеї молодих учених у розвитку бібліотеки XXI ст.; репрезентація учених нового покоління в соціальних мережах; ефективність наукової діяльності у сучасному інформаційному суспіль-

стві; мережеві ініціативи в українській науці; бібліотеки і наукові установи в системі сучасних соціальних комунікацій.

В 2013 р. проводились IV міжнародна наукова конференція молодих учених «Наукова молодь в умовах розвитку соціокомунікаційної сфери» та VII Наукова конференція «Китайська цивілізація: традиції та сучасність», куди виносились наступні питання: бібліотеки і наукові установи в системі сучасних соціальних комунікацій; репрезентація учених нового покоління в соціальних мережах; роль молодіжних наукових об'єднань у представленні української науки у вітчизняному та міжнародному інформаційному просторі; ефективність наукової діяльності у сучасному інформаційному суспільстві.

В 2014 р. проводилась V міжнародна наукова конференція молодих учених «Молодь. Наука. Інновації», Міжнародна конференція «Віденський модерн / Український авангард», IX-а Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», на які виносились наступні питання: інноваційні технології у науково-інформаційному просторі України; репрезентація учених нового покоління в соціальних мережах; розвиток бібліотечної освіти та інформаційної грамотності; роль молодіжних наукових об'єднань у представленні української науки у вітчизняному та міжнародному інформаційному просторі.

В 2015 р. проводилась VI міжнародна наукова конференція молодих учених «Молодь. Наука. Інновації: Роль та місце бібліотек в модернізації науково-освітнього простору», XXV читання академіка В. І. Вернадського «Незмінні ідеї, що змінюють світ», на яких виносились наступні питання: мережеві технології в розвитку сучасного інформаційного простору; бібліотечна освіта в умовах розвитку суспільства знань; імідж молодого науковця та мотивація наукової діяльності молоді; молодіжні наукові об'єднання у реалізації корпоративних проектів. Після 2015 року змінився формат проведення конференції.

ВИСНОВКИ

За 30-річну історію української державності, щороку, починаючи з 1991 р. до сьогодні, в Бібліотеці було проведено велику кількість

міжнародних наукових заходів, присвячених різним світовим та всеукраїнським подіям: «Заходи одноразові, неперіодичні», «Читання академіка В. І. Вернадського», «День слов'янської писемності і культури», «Міжнародна наукова конференція молодих учених».

В наступній статті, буде проаналізовано напрями і тематичний зміст міжнародних наукових заходів НБУВ (1991–2021 pp.) таких як: «Чишківські читання» та «Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація»».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy [On the proclamation of Ukraine's independence] (Ukraine), 24.08.1991, No 1427-XII. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (in Ukrainian)
[Про проголошення незалежності України (Україна), 24.08.1991, № 1427-XII. Актуально на 10.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>].
2. Pro naukovu i naukovo-tekhnichnu diialnist [About scientific and scientific-technical activity] (Ukraine), 26.11.2015, No 848-VIII. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (in Ukrainian)
[Про наукову і науково-технічну діяльність (Україна), 26.11.2015, № 848-VIII. Актуально на 10.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>].
3. Ivanova, M. (2020). Bibliometric Research as a Subject of Copyright in the Activities of Scientific Libraries. *Path of Science*, 6(2), 2001–2011. doi: [10.22178/pos.55-2](https://doi.org/10.22178/pos.55-2).
4. Poriadok provedennia derzhavnoi atestatsii naukovykh ustanov [The procedure for conducting state certification of scientific institutions] (Ukraine), 19.07.2017, No 540. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2017-%D0%BF> (in Ukrainian)
[Порядок проведення державної атестації наукових установ (Україна), 19.07.2017, № 540. Актуально на 10.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2017-%D0%BF>].
5. Deiaiki pytannia derzhavnoi atestatsii naukovykh ustanov [Some issues of state certification of scientific institutions] (Ukraine), 17.09.2018, No 1008. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1504-18#Text> (in Ukrainian)
[Деякі питання державної атестації наукових установ (Україна), 17.09.2018, № 1008. Актуально на 10.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1504-18#Text>].
6. Metodyka otsiniuvannia efektyvnosti diialnosti naukovykh ustanov Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Methods of assessing the effectiveness of the activities of scientific institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine] (Ukraine), 15.03.2017, No 75. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2017-%D0%BF> (in Ukrainian)
[Методика оцінювання ефективності діяльності наукових установ Національної академії наук України (Україна), 15.03.2017, № 75. Актуально на 10.06.2021. URL: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-180711-241-1.pdf>].
7. Poriadok prysudzhennia naukovykh stupeniv [The order of awarding scientific degrees] (Ukraine), 24.07.2013, No 567. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF> (in Ukrainian)
[Порядок присудження наукових ступенів (Україна), 24.07.2013, № 567. Актуально на 10.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF>].
8. Ukrainskyi instytut naukovo-tekhnichnoi i ekonomichnoi informatsii. (2013). *Informatsiia ta dokumentatsiia. Naukovo-informatsiina diialnist. Terminy ta vyznachennia poniat [Information and documentation. Scientific and information activities. Terms and definitions] (DSTU 5034:2008)*. Kyiv: Ukrainskyi instytut naukovo-tekhnichnoi i ekonomichnoi informatsii (in Ukrainian)
[Український інститут науково-технічної і економічної інформації. (2008). *Інформація і документація. Науково-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять (ДСТУ 5034:2008)*. Київ: Український інститут науково-технічної і економічної інформації].
9. Pro sudoustrii i status suddiv [On the judiciary and the status of judges] (Ukraine), 07.07.2010, No 2453-VI. Retrieved June 10, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text> (in Ukrainian)

- [Про судоустрій і статус суддів (Україна), 07.07.2010, № 2453-VI. Актуально на 10.06.2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>].
10. Slovník ukraïnskoï movy. Akademichnyi tлумachnyi slovnyk (1970–1980). *Section 1, 2*. Retrieved June 10, 2021, from <http://sum.in.ua/s/sekcija> (in Ukrainian)
[Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). *Секція 1, 2*. Актуально на 10.06.2021. URL: <http://sum.in.ua/s/sekcija>].
 11. Ivanova, M. (2017). *Informatsiia yak ob'ekt intelektualnoi vlasnosti v diialnosti bibliotek* [Information as an Intellectual Property Object in the Activities of Libraries]. *Bulletin of the Book Chamber*, 8, 7–11 (in Ukrainian)
[Іванова, М. (2017). Інформація як об'єкт інтелектуальної власності в діяльності бібліотек. *Вісник Книжкової палати*, 8, 7–11].
 12. Ukrainskyi instytut naukovo-tekhnichnoi i ekonomichnoi informatsii. (2013). *Informatsiia ta dokumentatsiia. Bibliotechno-informatsiina diialnist. Terminy ta vyznachennia poniat* [Information and documentation. Library and information activities. Terms and definitions] (DSTU 7448:2013). Kyiv: Ukrainskyi instytut naukovo-tekhnichnoi i ekonomichnoi informatsii (in Ukrainian)
[Український інститут науково-технічної і економічної інформації. (2013). *Інформація і документація. Науково-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять* (ДСТУ 7448:2013). Київ: Український інститут науково-технічної і економічної інформації].
 13. Dubrovina, L. (Ed.) (2019). *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho u pershe desiatylittia nezalezhnosti Ukrainy (1991–2002)* [National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky in the first decade of independence of Ukraine (1991–2002). Kyiv (in Ukrainian)
[Дубровіна, Л. (Ред.). (2019). *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002)*. Київ].
 14. Ivanova, M. (2019). V. I. Vernadsky National Library of Ukraine as a Century-long Repository of Intellectual Property of the Ukrainian People. *Naukovî Praci Natsional'noi Biblioteki Ukraini Imeni Vî Vernads'kogo*, 50, 429–440. doi: [10.15407/np.50.429](https://doi.org/10.15407/np.50.429)

Значение лексической парадигмы оценки претекста для формирования пародии

The Importance of the Lexical Paradigm of Pretext Assessment for the Formation of a Parody

Ольга Воробьева¹

Olha Vorobiova

¹ H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29 Alchevskyh Street, Kharkiv, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-7](https://doi.org/10.22178/pos.72-7)

LCC Subject Category:
PE1001-1693

Received 26.05.2021

Accepted 26.06.2021

Published online 30.06.2021

Corresponding Author:

vorobjova.olga.2016@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

License

Аннотация. В статье рассматривается один из способов трансформации первичного текста в пародию – внедрение в первичный текст парадигмы критической оценки претекста. Данная парадигма выводится при помощи парадигматического анализа лексики, направленного на выделение средств текста, формирующих у читателя определенную систему образов. Пародия представляет особый интерес для парадигматического анализа лексики, поскольку относится к так называемым вторичным текстам – текстам, которые создаются на материале других, уже имеющих. При создании вторичного текста в него из исходного текста заимствуются различные элементы, такие, как лексемы, фразы и т. д., а также лексические парадигмы, претерпевающие во вторичном тексте различные трансформации. Однако в пародии присутствуют парадигма, присущая исключительно текстам такого типа – парадигма критической оценки претекста. Критическая оценка претекста крайне важна для формирования пародии, поскольку одним из ее основных отличительных признаков является полемичность по отношению к исходному тексту. Для исследования роли парадигмы критической оценки были взяты пародии А. Иванова на стихи Е. Евтушенко. Изучение данного материала показало, что парадигма критической оценки претекста присуща исключительно пародиям и используется для формирования эффекта дистанцирования читателя от исходного текста; претекст начинает восприниматься не как непосредственно текст, а как объект для рассмотрения со стороны и критики. Эксплицитно выраженной парадигме критической оценки претекста также может сопутствовать парадигма комического снижения, формирующая комический эффект в пародии, однако присутствие этой парадигмы в тексте опционально. Присутствие же в тексте парадигмы критической оценки обязательно, поскольку именно за счет этой парадигмы формируется полемичность, обязательная для пародийных текстов.

Ключевые слова: парадигматический анализ; лексическая парадигма; вторичный текст; пародия; претекст; полемичность.

Abstract. The article deals with transforming the primary text into a parody - the introduction of the paradigm of critical assessment of pretext into the primary text. This paradigm is derived using the paradigmatic analysis of vocabulary, highlighting the means of the text that form a specific system of images for the reader. Parody is of particular interest for the paradigmatic analysis of vocabulary since it refers to the so-called secondary texts - texts created on the material of other texts, already available. When creating a secondary text, various elements are borrowed from the original text, such as lexemes, phrases, etc., and lexical paradigms that undergo various transformations in the secondary text. However, a paradigm in parody is inherent exclusively in texts of this type - the paradigm of critical assessment of the pretext. A critical assessment of the pretext is extremely important for forming a parody since one of its main distinguishing features is controversial to the original

text. To study the role of the critical appraisal paradigm, we took parodies of A. Ivanov on the verses of E. Yevtushenko. The study of this material has shown that the paradigm of critical assessment of the pretext is inherent exclusively in parodies and is used to form the effect of distancing the reader from the original text; pretext begins to be perceived not as a text itself, but as an object for outside consideration and criticism. The explicitly expressed paradigm of critical assessment of the pretext can also be accompanied by the paradigm of comic reduction, which forms a comic effect in parody, but this paradigm in the text is optional. On the other hand, critical assessment in the text is obligatory since it is due to this paradigm that polemic is formed, obligatory for parodic texts.

Keywords: paradigmatic analysis; lexical paradigm; secondary text; parody; pretext; polemic nature.

ВВЕДЕНИЕ

Парадигматический анализ текста направлен на выделение вербальных и невербальных средств текста, способных в совокупности сформировать у читателя определенную систему образов и понятий. С этой точки зрения особенно интересен разбор текстов, имеющих в своей основе другие тексты и заимствующих из них определенные элементы. Тексты такого типа называются вторичными, к ним относятся пародии, пастиши, ремейки и т. д. Тексты, на основе и материале которых они были созданы, называются первичными текстами или претекстами. Одним из наиболее интересных объектов для рассмотрения с точки зрения парадигматического устройства является пародия. Интерес представляют механизмы, которые превращают обычный текст в текст, воспринимающийся как смешной, гротескный. Так как элементы комического далеко не всегда имеют выражение в виде отдельных лексем, следует рассмотреть вербальные парадигмы, формирующие у читателя соответствующее образно-понятийное поле [7].

Особенность функции пародии отражается в определениях самого понятия пародии. Так, М. Гаспаров определяет пародию как «комичное подражание художественному произведению или группе произведений», особо отмечая такую ее функцию, как «высмеивание» [4]. Я. Зунделович в «Словаре литературных терминов» пишет, что пародия – это «жанр, в котором известное произведение, взятое в качестве образца, служит объектом подражания в другом произведении», однако при этом «имея совершенно иную внутреннюю направленность» [9]. Г. Бен в «Краткой литературной энциклопедии» отмечает, что «Автор П., сохраняя форму оригинала, вкля-

дывает в нее новое, контрастирующее с ней содержание, что по-новому освещает пародируемое произв. и дискредитирует его» [1]. Следует отметить, что все приведённые определения подчёркивают противопоставленность пародии и претекста, их полемичность.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Полемичность является одним из основных признаков пародии, отличающим ее от других вторичных текстов (к примеру, стилизаций). Среди наиболее распространенных способов формирования в тексте полемичности – введение в текст особой лексической парадигмы критической оценки претекста.

Как формируется эта парадигма и как она функционирует в тексте можно рассмотреть на примерах пародий Александра Иванова «Панибратская ГЭС» [2] и «Снеги и я» [3] на стихотворения Евгения Евтушенко «Пролог (Молитва перед поэмой)» [5] и «Идут белые снеги...» [6].

Парадигматическая структура «Молитвы перед поэмой» – претекста пародии «Панибратская ГЭС» – достаточно сложна и включает в себя три объемные парадигмы ПОЭТ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ и АВТОР. Парадигма ПОЭТ состоит из более частных парадигм, которым можно дать условные названия ГРАЖДАНСТВЕННОСТЬ (*в России, дух России*), СЛУЖЕНИЕ (*на колени ... становясь, (прошу) смиренно помощи, идти, волоча всю Россию, чтоб смог и я ... сказать*) и ГЕРОЙ (*поэт, я, сумею, прошу*).

В пародии могут быть выделены четыре парадигмы, из которых две совпадают с парадигмами претекста (ГЕРОЙ и ПАНИБРАТСТВО, последняя представляет со-

бой трансформированную парадигму ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ). Парадигма ПОЭТ полностью совпадает с парадигмой ГЕРОЙ и представлена лексемами *поэт* и *я*. Парадигмы и подпарадигмы СЛУЖЕНИЯ и ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ в пародии отсутствуют. Существенные изменения претерпевает парадигма ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ: оценивая сравнение автором претекста себя с классическими авторами как нескромное и претенциозное, автор пародии заменяет микротексты исходного стихотворения, стилизованные под образцы творчества классических русских поэтов, своими собственными, полными комических элементов и снижающей лексики (*разнеможиться, евТУШ, за двоих полаю*). На этом основании ее можно условно назвать парадигмой ПАНИБРАТСТВА.

Помимо уже рассмотренных парадигм, в пародии выделяется еще одна. В пародии А. Иванова она представлена такими словами и словосочетаниями, *как поверхностный поэт, замолчать меня заставил, где бы мой ни стонал потребитель*. Данная парадигма выражает критическое отношение автора пародии к претексту, и ее можно назвать парадигмой критической оценки. Эта парадигма появляется исключительно в пародии, в претексте аналогов у нее нет. С ее помощью у читателя формируется ироническое и критическое восприятие претекста.

Прямой пейоратив (*поверхностный*) применительно к автору претекста и его творчеству используется в тексте всего один раз, в остальных же случаях задействован более сложный инструмент создания иронии – аллюзия к классическому тексту (*замолчать меня заставил, где бы мой ни стонал потребитель*) и контраст с ним текста пародии. Впрочем, и пейоратив *поверхностный* также приобретает ироническую окраску за счет того, что вкладывается автором пародии в уста автора претекста, создавая парадоксальную ситуацию, когда объект критики как будто критикует сам себя; одновременно с этим данная лексема является отсылкой к другим стихотворениям Е. Евтушенко, в которых сильны мотивы самокритики (например, «Неверие в себя необходимо...»).

В претексте можно выделить следующие парадигмы: ГЕРОЙ – *я/меня, мои*; РОССИЯ – *Россия, Пушкин, Стенька*; СЛУЖЕНИЕ – (*для Рос-*

сии) *жил, помог*; СМЕРТНОСТЬ – глаголы в прошедшем времени; *уйду. смерть, (бессмертья) не жду, больше не буду никогда*; НАРОДНОСТЬ – *пятистенки, сосняки, тужил, маюсь, малость, аж*. Как можно видеть, в пародии выделяется целых пять парадигм различной степени актуальности. Что касается пародии, то в ней выделяется на одну парадигму меньше: ПОЭТ – *я; себе; Женя*; РОССИЯ – *Стенька, Россия*; ОЦЕНКА – *Идут белые снеги, / а по-русски снега; Я сижу, размышляю: / чем же я знаменит?; Вот гляжу я на стенку, / нет на ней ничего*; СНИЖЕНИЕ – *от гордости синий, Женя, уж простите*. Как можно видеть, в пародии появляется целых две новых парадигмы – ОЦЕНКИ и СНИЖЕНИЯ, служащие для выражения оценочного и комического элементов соответственно.

Доминирующей парадигмой, в свою очередь, в данном тексте является парадигма ОЦЕНКИ. Выше было сказано, то парадигма ОЦЕНКИ зачастую превращается в доминанту. Так происходит и в данном пародийном тексте: оценочная парадигма стягивает на себя все внимание читателя, при этом являясь парадигмой, играющей наибольшую роль в формировании общей гиперпарадигмы всего текста. Это видно даже по объему лексики: парадигма ОЦЕНКИ выражается в тексте самым большим количеством слов среди всех прочих парадигм. Она привлекает внимание и концентрирует его на себе; этим также объясняется то, что в данной пародии нет многих второстепенных парадигм, которые присутствуют в претексте: они бы создавали лишние образы и ассоциации, отвлекая читателя от доминанты.

Парадигма СНИЖЕНИЯ также представлена в данной пародии достаточно ярко; она отвечает за эффект комического снижения в тексте, формирование комического элемента в пародии. Следует отметить тот факт, что две парадигмы подобного типа – ОЦЕНКА и СНИЖЕНИЕ – зачастую появляются в пародии одновременно, однако это, скорее, тенденция, но не строгое правило – в тексте пародии может фигурировать и одна оценочная парадигма.

Следует отметить, что введенная в состав пародии оценочная парадигма является доминирующей – в пародии ясно считывается оценка автором даже не столько творчества Е. Евтушенко, сколько его личности и миро-

воззрения. Все остальные парадигмы – ПОЭТ, РОССИЯ и даже введенная в текст парадигма СНИЖЕНИЯ оказываются менее значимыми для общего восприятия текста. Точно такая же ситуация наблюдается в другой пародии А. Иванова – «Панибратская ГЭС». В этом тексте точно так же доминирует оценка, задавая тон восприятию текста в целом. Следует отметить, что парадигма ОЦЕНКИ при этом может даже не быть ярко выражена эксплицитно – в обоих приведенных в качестве примера текстах эта парадигма является частично имплицитной, однако при этом она считывается очень хорошо.

ВЫВОДЫ

Эксплицитно выраженная парадигма критической оценки претекста полностью построена на иронии, направленной на претекст и его автора. Поскольку объект иронии достаточно четко выражен, парадигма критической оценки претекста формирует определенную дистанцию между объектом и субъектом восприятия – претекстом и читателем. В процессе формирования этой дистанции реализуется прием остранения – разрушения

субъективности непосредственного восприятия [8]. Парадигма критической оценки претекста превращает претекст в объект рассмотрения и критики – и ирония в данном случае служит инструментом формирования дистанции, необходимой для такого рассмотрения. Она позволяет взглянуть на претекст со стороны, дистанцироваться от его непосредственного восприятия, представив претекст как объект.

На основании рассмотренных выше примеров можно сделать вывод, что в пародиях, где содержится эксплицитно выраженная парадигма критической оценки текста, эта парадигма выполняет не только функцию непосредственного выражения оценки претекста, но и формирует критическую дистанцию, позволяя взглянуть на претекст «со стороны» и отметить его слабые с точки зрения пародиста стороны. Именно парадигма критической оценки претекста в данном случае играет важную роль в формировании критического и полемического характера пародии. Таким образом, именно наличие парадигмы критической оценки претекста является одним из определяющих признаков пародии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / REFERENCES

1. Ben, G. (1968). Parodiya [Parody]. In A. Surkov (Ed.), *Kratkaya literaturnaya enciklopediya* (Vol. 5, st. 604–607). Moscow: Sovetskaya enciklopediya (in Russian)
[Бен, Г. (1968). Пародия. В А. Сурков (Ред.), *Краткая литературная энциклопедия* (Том 5, ст. 604–607). Москва: Советская энциклопедия].
2. Literaturnye parodii. (n. d.). *Aleksandr Ivanov. Panibratskaya GES (Evgenij Evtushenko)* [Alexander Ivanov. Panibratskaya HPP (Evgeny Evtushenko)]. Retrieved from <http://litparody.ru/authors/ivanov-aleksandr/panibratskaya-ges.html> (in Russian)
[Литературные пародии. (n. d.). Александр Иванов. Панибратская ГЭС (Евгений Евтушенко). URL: <http://litparody.ru/authors/ivanov-aleksandr/panibratskaya-ges.html>].
3. Literaturnye parodii. (n. d.). *Aleksandr Ivanov. Snegi i ya (Evgenij Evtushenko)* [Alexander Ivanov. Snows and I (Evgeny Yevtushenko)]. Retrieved from <http://litparody.ru/authors/ivanov-aleksandr/snegi-i-ya.html> (in Russian)
[Литературные пародии. (n. d.). Александр Иванов. Снеги и я (Евгений Евтушенко). URL: <http://litparody.ru/authors/ivanov-aleksandr/snegi-i-ya.html>].
4. Literaturnyj enciklopedicheskiy slovar'. (2020-2021). *Stat'i na bukvu «P» (chast' 2, "PAR"-"PEO")* [Articles starting with the letter "P" (part 2, "PAR" - "PEO")]. Retrieved from <http://niv.ru/doc/encyclopedia/literature/fc/slovar-207-2.htm#zag-4629> (in Russian)
[Литературный энциклопедический словарь. (2020-2021). Статьи на букву «П» (часть 2, «ПАР»-«ПЕО»). URL: <http://niv.ru/doc/encyclopedia/literature/fc/slovar-207-2.htm#zag-4629>].
5. Otkrytyj tekst. (2019). *Evtushenko Evgenij. Bratskaya GES (poema)* [Evtushenko Evgeny. Bratsk hydroelectric power station (poem)]. Retrieved from <http://www.opentextnn.ru/man/index.html?id=4914> (in Russian)

- [Открытый текст. (2019). *Евтушенко Евгений. Братская ГЭС (поэма)*. URL: <http://www.opentextnn.ru/man/index.html?id=4914>].
6. Russkaya poeziya. (2020). *Idut belye snegi... Stihotvorenie Evgeniya Evtushenko* [White snows are falling ... Poem by Evgeny Yevtushenko]. Retrieved from <https://rupoem.ru/evtushenko/idut-belye-snegi.aspx> (in Russian)
[Русская поэзия. (2020). *Идут белые снеги... Стихотворение Евгения Евтушенко*. URL: <https://rupoem.ru/evtushenko/idut-belye-snegi.aspx>].
7. Stepanchenko, I. (Ed.). (2016). *Sergej Esenin i ego okruzhenie: A. Mariengof – N. Klyuev – S. Klychkov* [Sergei Yesenin and his entourage: A. Mariengof - N. Klyuev - S. Klychkov]. Har'kov: Izdatel' Ivanchenko I. S. (in Russian)
[Степанченко, И. (Ред.). (2016). *Сергей Есенин и его окружение: А. Мариенгоф – Н. Клюев – С. Клычков*. Харьков: Издатель Иванченко И. С.].
8. Stepin, V. (Red.). (2000–2001). *Novaya filosofskaya enciklopediya* [New Philosophical Encyclopedia]. Moscow: Mysl' (in Russian)
[Степин, В. (Ред.). (2000–2001). *Новая философская энциклопедия*. Москва: Мысль].
9. Zundelovich, YA. (1925). *Parodiya* [Parody]. In *Literaturnaya enciklopediya* (st. 560–561). Moscow: Izdatel'stvo L. D. Frenkel' (in Russian)
[Зунделович, Я. (1925). Пародия. В *Литературная энциклопедия* (ст. 560–561). Москва: Издательство Л. Д. Френкель].

